

NR 3 2017

Ale

Historisk tidskrift

FÖR SKÅNE

HALLAND

OCH

BLEKINGE

Ale

Historisk tidskrift för Skåne, Halland och Blekinge
utges av De skånska landskapens historiska och arkeologiska förening och
Landsarkivet i Lund.

Redaktör och ansvarig utgivare universitetslektor Gert Jeppsson, Lund.

Redaktionskommitté

Professor Lars Berggren, Lund
1:e arkivarie fil. dr Elisabeth Reuterswärd, Lund
Professor Sten Skansjö, Lund
Fil.dr Bengt Söderberg, Lund

Innehåll

	Sid.
Sten Skansjö: Macklean på Svaneholm: enskiftespionjär och upplysningsman	1
Sverker Oredsson: Johan C W Thyren, legendarisk lundaprofessor och rektor	13
Johan A. Lundin: Hedbergsaffären – en berättelse om spritsmuggling i mellankrigstidens Skåne	18
Jens Vellev: Tycho Brahes målevogn på Hven	27
<i>Aktuellt om antikvariskt</i> Lunds domkapitels jordeböcker	35

Detta nummer av Ale utges med stöd av Thora Ohlssons stiftelse, Lund.

Macklean på Svaneholm: enskiftespionjär och upplysningsman

Av Sten Skansjö

Professor em., Lund

Flera artiklar i *Ale* har genom åren handlat om Rutger Macklean. Den nu föreliggande fanns tryckfärdig på redaktionsbordet redan förra året, 200 år efter hans död (1816), men platsbrist gjorde att den har fått anstå tills nu. Författaren ger här en allsidig, resumerande bild av Mackleans bakgrund, hans mångskiftande liv och gärning.

Red. för Ale

År 1782 tillträdde den blivande enskiftespionjären Rutger Macklean Svaneholms gods i södra Skåne. Det var genom arv efter sin morbror, friherre Gustaf Julius Coyet, som han därmed blev ägare till ett fyrlängat slott med tillhörande huvudgårdsdrift och därtill hela Skurups socken med fyra byar, Skurup, Sandåkra, Hylteberga och Saritslöv jämte ett antal ensamgårdar i skogsområdet kring slottet, sammantaget ett sextiotial gårdar som var insockne frälsehemman under Svaneholm. Den odlingsjord som tillhörde huvudgården brukades av socknens frälsebönder, som hade att utföra ett oregrerat antal dagsverken, hoveri, på godset med egna dragare och redskap. Nackdelarna med hoverisystemet, som hade utvecklats under 1500- och 1600-talen på de skånska adelsgodsen, var bland annat att böndernas påtvingade odlingsinsats på huvudgårdsjorden ofta blev halvhjärtad, samtidigt som deras egna gårdsbruk på grund av bortovaron delvis blev försummade. Det är omvittnat att avkastningen på Svaneholms huvudgård och produktiviteten på bygårdarna i Skurups socken vid Mackleans tillträde var mycket låg. Macklean framhöll gärna själv att det rådde »oreda, vanmakt och förfall ... på detta

gods». Många frälsebönder var djupt skuldsatta till herrskapet.

Utvecklingen för bondeståndet i allmänhet i Sverige under frihetstiden och delar av den gustavianska tiden hade annars flera gynnsamma inslag. Långa fredsperioder och goda lantbrukskonjunkturer i Västeuropa hade lett till att många svenska bönder nu har kunnat exportera spannmål, särskilt havre. Till detta kan nämnas den speciella politiska kultur som under frihetstiden gav bönderna ett stabilt politiskt inflytande, från sockennivå upp till den svenska ståndsriksdagens bondestånd. Denna utveckling hade kommit de självägande bönderna, skattebönderna, till del, liksom kronobönderna, som på gynnsamma villkor nu kunde förvärva egendomsrätten till sina gårdsbruk (s.k. »skatteköp»). Medan många av dessa bondehushåll alltmer utvecklades till en elit inom allmogen blev frälsebönderna inte delaktiga i dessa processer.

För alla kategorier av bönder gällde dock att de ännu vid slutet av 1700-talet använde odlingsmetoder som hade en obruten tradition alltsedan medeltiden. Men det som i slättjordsbyarna i Skåne under högmedeltiden hade inneburit ett betydande uppsving

Svaneholms slott består i våra dagar av tre renässanslängor från 1530-talet (närmast i bild) och en högre barockflygel från ca 1700 i sydväst. Slottet med dess huvudgårdsdomän var centrum i det godsbestånd som vid Rutger Mackleans tillträde 1782 omfattade nära nog hela Skurups socken.

framstod nu som ineffektivt och lågproduktivt. Det dominerande odlingssystemet var nämligen fortfarande tresådet (trevångsbruket), som i princip innebar att hela odlingsmarken till en by var indelad i tre stora vångar (gården) med åkermark och ängsmark. Två vångar besåddes årligen, och den tredje låg i träda och fungerade som betesmark. Varje gårds ägor låg blandade över hela bymarken, och delningar av gårdar,

hemmansklyvningar, hade lett till en allt mera långtgående uppsplittring av varje gårds ägor. Att ha ägorna spridda på upp mot hundra ställen motverkade givetvis ett i vår mening rationellt bruk.

Det odlades också i stort sett samma grödor på slätten som under medeltiden, och det handlade nästan enbart om spannmål, råg, korn och havre, och bönderna använde i huvudsak även samma typer av redskap som

funnits i århundraden. Sällan översteg skördarnas storlek på slättjordarna 5–6 gånger utsädet. Trots detta var Skåne under normala skördeår det område inom Sverige som producerade det största överskottet av spannmål. Men en bit in på 1700-talet hade en folkökning börjat i hela riket, och efter hand som befolkningsutvecklingen framskred ställdes helt nya och hårdare krav på jordbrukets försörjningskapacitet. Behovet av en skiftesreform växte i bybygderna, inte minst i Skåne.

År 1757 utfärdades i riket en första förordning om storskifte, vars ursprungliga mål var att radikalt samla varje gårds ägor i ett enda skifte. Vid genomförandet av reformen ändrades snart målet till att varje enskild gård skulle ha högst fyra skiften av åkermark och fyra av ängsmark, något som dock långt ifrån alltid uppnåddes. I trevångsbrukets byar blev det vanligt med drygt fyra åkerskiften per gård i varje vång, alltså sammanlagt tolv åkerskiften eller något mer. Storskiftet genomfördes i drygt 25 procent av de skånska byarna, främst i Sydvästskåne – dock inte i Skurups socken. Det fick alltså den påtagliga effekten att varje gård fick färre och större skiften. Men varken byn som bebyggelseform eller vångstrukturen försvann.

En ny storskiftesförordning kom 1783, och den medgav att en eller flera enstaka gårdar i en by kunde bryta sig ut ur byalaget och få markerna samlade i enskiften. Det var denna bestämmelse om partiella enskiften som formellt kunde utnyttjas vid Rutger Mackleans stora omläggning av bebyggelse och odling på Svaneholms gods och i Skurups socken på 1780-talet. Dessa reformer skulle sedan till stora delar bli mönsterbildande för 1800-talets stora kulturlandskapsomvandling i de svenska slättjordsområdena.

Macklean var vid tiden för sin jordrevolution i Skurups socken i fyrtioårsåldern, men hade redan hunnit verka som jurist, militär, hovman och politiker.

Mackleans släktbakgrund

Det finns skilda uppfattningar inom forskningen om Mackleans släktbakgrund. Det är högst osäkert om släkten har sitt ursprung i Skottland, vilket dess medlemmar själva gjorde gällande. Andra förslag är Tyskland eller Nederländerna. Vad vi vet är att släkten först kallade sig *Macklier* då den dök upp i Sverige. Det var under 1600-talets första decennium, då en borgare och handelsman vid namn Jacob Macklier var verksam i Stockholm. Något senare framträdde hans brorson Hans Macklier som framgångsrik borgare i Göteborg, och denne adlades 1649. En av Hans Mackliers söner var David Macklier (död 1708), som så småningom skulle bli farfar till Rutger Macklean. David hade studerat i Oxford och blev så småningom överste. Han var dessutom svärson till den mäktige Rutger von Ascheberg (1621–93), från 1680 generalguvernör över Skåne och Halland samt Göteborgs och Bohus län. David Macklier blev själv landshövding i Älvsborgs län. Hans äldste son Rutger Macklier (1688–1748) fick alltså i dopet sin morfars förnamn, vilket han senare i sin tur skulle låta gå vidare till sin äldste son, jordbruksreformatorn Macklean.

Rutger Macklier (d.ä.) deltog som officer i Karl XII:s fälttåg och var efter nederlaget i Poltava 1709 rysk krigsfånge i det sibiriska Tobolsk till 1722. Han fick överstes avsked 1747 och gifte sig vid över femtio års ålder med den tjugoåriga friherrinnan Vilhelmina Eleonora Coyet, som tillhörde en förmögen skånsk adelssläkt. På osäkra grunder försökte Rutger d.ä. göra gällande dels att hans släkt var en gren av den adliga skotska släkten Maclean, dels att Karl XII för fadern David Mackliers räkning hade utfärdat ett friherrebrev. Detta brev hade Rutger d.ä. mottagit från fältkansliet men förlorat i slaget vid Poltava 1709. Rutger Mackliers anhållan om att introduceras som friherre avslogs dock

vid riksdagen 1743. Men hans söner Rutger och Gustaf skulle göra ett nytt försök, och i april 1783 gav Gustav III bröderna stadfästelsebrev på friherrskap med släktnamnet Macklean.

Rutger Macklean som hovman och politiker

Rutger Macklean föddes alltså som Rutger Macklier, och tilldragelsen ägde rum 1742 på Ströms herrgård i Hjärtum, Bohuslän. Rutger studerade juridik vid Lunds universitet 1757–60 och tjänstgjorde efter examen vid Göta hovrätt i Jönköping, där han fungerade som extra notarie och kanslist 1760–64. Han inträdde sedan på den militära banan, blev löjtnant vid Jämtlands kavallerikompani 1771 och var kapten vid Kalmar regemente 1776–80.

Macklier/Macklean har förmodligen vistats tämligen sporadiskt vid sitt regemente, eftersom han samtidigt tjänstgjorde som hovman i Stockholm: först som kammarherre hos Gustav III:s syster prinsessan Sofia Albertina 1775–80, och 1780–86 i samma befattning hos kungens danskfödda gemål, drottning Sofia Magdalena. Hans yngre bror Gustaf var för övrigt samtidigt kammarherre hos hertig Karl (den senare Karl XIII).

Hovet framstår i efterhand som en något besynnerlig miljö för en flärdfri och egensinnig person som Macklean. Samtidigt som han vistades i kungliga kretsar som hovman var han nämligen aktiv som politiker, och som sådan var han anhängare av en inskränkt kungamakt och en stark riksdagsmakt. Han deltog i flera riksdagar mellan 1778 och 1789, och på riksdagen 1786 tillhörde såväl han som brodern adelsståndets mest aktiva oppositionsmän mot kungamakten. Det väckte givetvis kung Gustavs tydliga ovilja, och dessa känslor var besvarade från Mackleans sida. I februari 1789 genomdrev kungen med stöd av de ofrälse stånden en författningsförändring, den s.k. Förenings- och säkerhetsakten, som stärkte kungamakten och inskränkte adelns privilegier. Vid detta tillfälle hade de ledande oppositionsmännen häktats och förts till Fredrikshov, där de hölls i förvar till riksdagens slut. Bland de fängslade fanns bröderna Rutger och Gustaf Macklean.

Efter denna dramatiska händelse drog sig Rutger Macklean tillbaka från den aktiva rikspolitiken, och man vet exempelvis inte om han hade någon förbindelse med mordkomplotten mot Gustav III 1792. Han återkom en sista gång till riksdagen 1809/10, där han verkade för en utjämning av ståndsprivi-

Av dessa tre porträttbilder av Rutger Macklean är den första från ett samtida kopparstick, medan de två övriga är välvilliga karikatyrer utförda av Mackleans vän och kollega Carl August Ehrensvärd.

legierna. Han hade dessutom med sig ett utkast till regeringsform, som nära anslöt till den franska konstitutionen från 1791 med enkammarriksdag och starkt inskränkt kungamakt. Men Mackleans förslag blev aldrig framlagt. Den svenska regeringsformen av 1809 och riksdagsordningen 1810 (med bevarad ståndsriksdag) präglades visserligen av maktdelning men hade likväl utrymme för en stark kungamakt. Den ordningen var av allt att döma oförenlig med Mackleans uppfattning.

Rutger Macklean har visserligen själv inte efterlämnat någon omfattande skriftlig dokumentation kring sitt politiska tänkande, men forskningen har kunnat skapa sig en god bild av hans idévärld på grund av att hans bibliotek till stora delar har bevarats på Svaneholm. De delar av boksamlingen som försvunnit från slottet är för övrigt kända genom en auktionskatalog från tiden strax efter Mackleans död 1816. Det är tydligt att han har varit väl insatt i och starkt påverkad av fransk upplysningsfilosofi och att han noga följde utvecklingen i revolutionens Frankrike. Macklean sågs av många i samtiden som republikan, i alla fall på äldre dagar.

Däremot kan man knappast se Macklean som en anhängare av de mera radikala franska jakobinerna. I grundläggande samhälls-ekonomiska frågor har han stått på fysiokratismens grund. Denna lära konkurrerade dels med merkantilismen, som såg handeln och penningen som välståndets grund, dels med liberalismen, som hade motsvarande syn på arbetet. Fysiokraterna satte jordbruket och egendomsrätten i centrum, och därav följde att makten främst borde företrädas av jordägarna. Macklean skriver själv i sin postumt utgivna *Lärobok i Landtbruket för Skurups socken* (tryckt 1845, ny utgåva 1985):

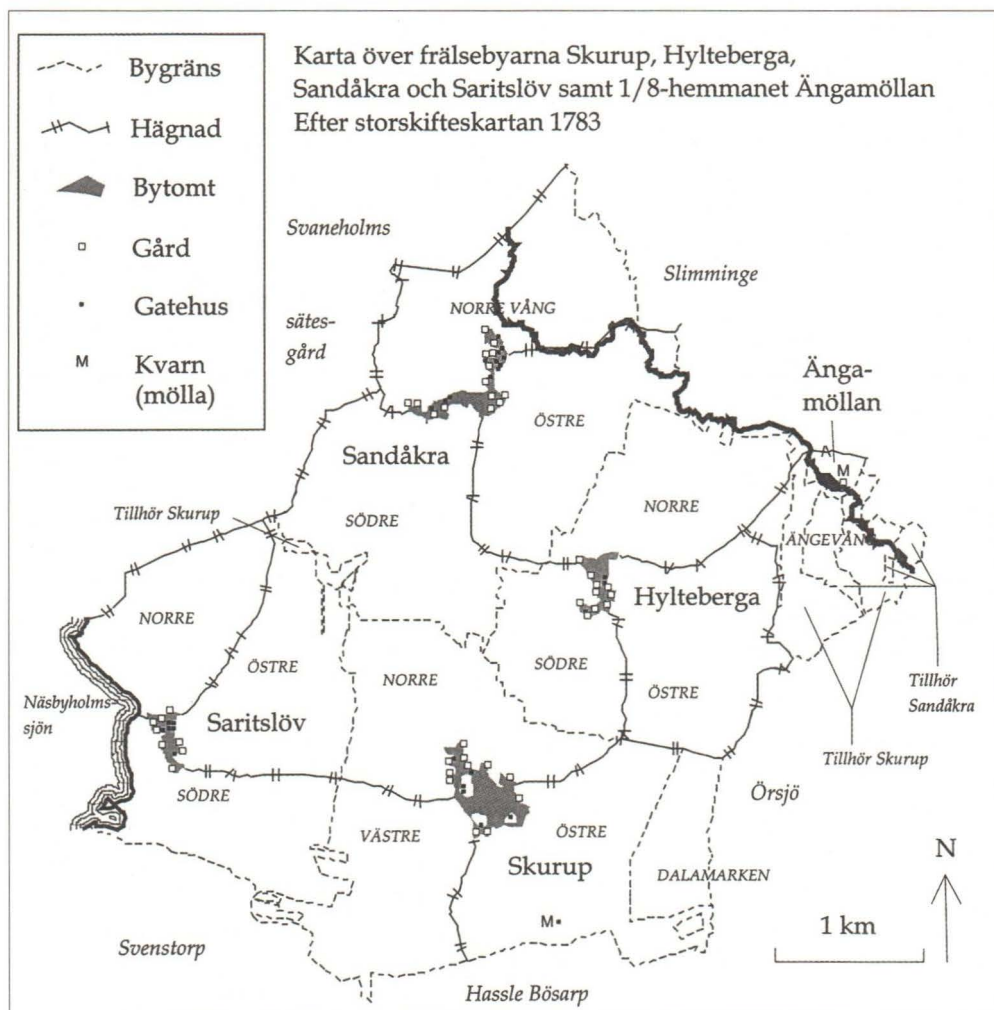
Utur jordens sköte hämtas allt vad till livets behov och människans förnöjelse fordras. Jorden är den källa, varutur både enskilt och allmänt välstånd härflyter.

Den starka tron på jordbrukets betydelse har tillsammans med upplysningstidens syn på framsteg, rationalitet och modernitetens välsignelsebringande effekter väglett Macklean i hans insatser som godsägare, jordbruksreformator och folkbildare.

Mackleans radikala skifte

Macklean var som person stridbar, energisk, principfast och praktiskt sinnad. Dessutom var han väl insatt i moderna jordbruksmetoder, dels genom studieresor till kontinenten och till Storbritannien, dels genom bokliga studier. Hans bibliotek visar att han var bekant med den moderna internationella litteraturen om tidens skiftesrörelser. Av de kända cirka 720 titlarna i hans boksamling handlade över en tredjedel om lantbruk och ekonomi. Inte minst i England hade den s.k. *enclosure movement* pågått en tid, och man kunde här bedöma resultatet av radikala utskiftningar i form av bysprängningar och enskiften. Liknande reformarbete pågick i Tyskland, och i Danmark hade en skiftesförordning utfärdats 1781. Macklean hade också intresserat sig för den unga statsbildningen i Nordamerika, USA, där gränsdragningarna vid utläggning av farmer präglades av rätlinjiga mönster.

Macklean hade fördelen av att vid skiftesförrättningens början vara ensam jordägare i Skurups socken, bortsett från ett mindre kronoskattehemman i Sandåkra by; efter förhandlingar med Macklean kunde bonden här bo kvar i sin gamla gård på bytomten och tilldelades en lika stor samlad ägorymd som han tidigare haft spridd i bymarken. I övrigt kunde Macklean fritt förfoga över alla gårdar och gatehus i socknen, och han gav den unge lantmätaren Carl Gideon Wadman uppdraget att lägga upp ritningarna för ett radikalt skifte. I utgångsläget (1783) berörde det sammanlagt 44 brukade gårdar och 32 bebodda gatehus; härtill kom 10 öde hemman

Kartan visar läget före Mackleans skifte för fyra byar, som torde ha funnits på samma byplatser sedan medeltiden och år efter år odlats i trevångsbruk: Skurup, Saritslöv, Hylteberga och Sandåkra, jämte möllaregården Ängamöllan. Alla dessa byar (utom ett mindre hemman i Sandåkra) tillföll 1782 Macklean som arv. (Från Svensson 2005.)

och 4 öde gatehus, dvs. enheter som redan före förrättningen var obebodda.

Den mest berömda kartan från denna omfattande förrättning har titeln »Charta öfver frälsehemmanen Skurup, Hylteberga, Sandåkra, Saritslöv och Ängamöllan under Svaneholms sätesgård uti Skåne och Malmöhus Låhn genom Utbrytning uti Storskifte lagde, År 1785». Processen kallades här för »storskifte», men i andra samtida kartor och andra

dokument användes även termen »enskifte» för förrättningen i Skurup. Och i praktiken genomfördes här något som snart framstod som ett synnerligen radikalt enskifte, där de flesta gårdarna flyttades ut från sina tidigare lägen på bytomterna till nyskapade gårds-lägen inom en enda, samlad ägofigur.

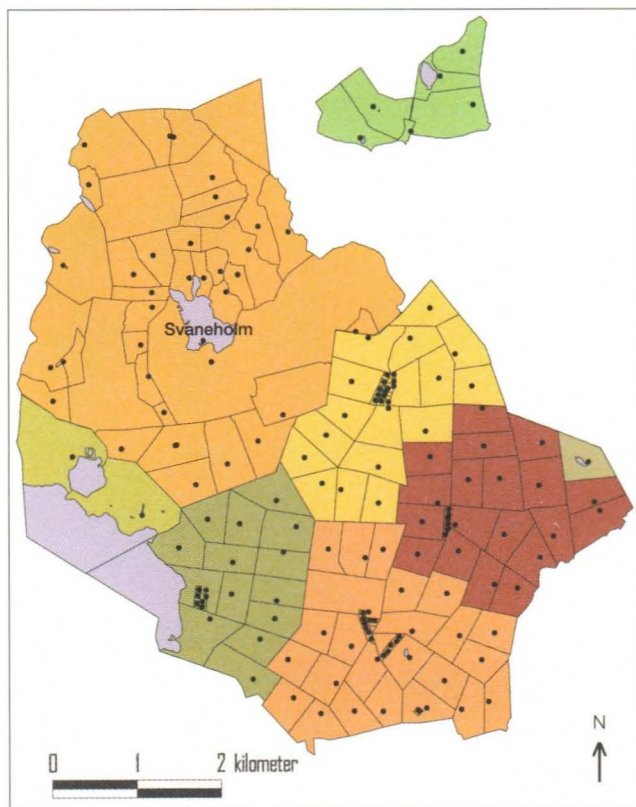
Sedan Wadmans förrättning formellt hade fastställts vid Vemmenhögs häradsrätt i mars 1786 kunde planerna genomföras i verklig-

När lantmätaren Carl Gideon Wadman utförde sitt uppdrag från Macklean att dra upp riktlinjerna för ett radikalt enskifte resulterade hans arbete bl.a. i denna karta från 1785, som skulle bli normerande för utskiftningen av gårdar från byplatserna till enskilda tomter och odlingsmarker. (Observera riktningen på norrpilen i kartans övre vänstra hörn.)

heten. Därvid togs ingen hänsyn till de fyra byarnas historiska traditioner som bebyggelsemiljöer för bondgårdar, utan bykärnorna blev med undantag av två-tre gårdar per by tömda på gårdsbebyggelser och delades sedan in i lotter för gathus för lantarbetare

utan egen jord. Gårdarna i de fyra byarna (jämt kvarnhemmanet Ängamöllan) flyttades nu ut ur byarna och spreds över de gamla odlingsmarkernas nu utjänta vångsystem. I stället för de cirka 2000 ägolorter som gårdarna tidigare hade disponerat fick nu varje

Kartan visar resultaten av Mackleans och Wadmans enskifte med alla de nya gårdslägena och tillhörande individuella odlingsarealer för de fyra byarna: från norr Sandåkra (gul), Hylteberga (rödbrun), Saritslöv (grön) och Skurup (orange). Norr om byarna och söder om Svaneholmssjön ser vi Svaneholms huvudgårds stora egenomän (senapsfärgad) jämte de nybildade farmarna; i norr har en rad ensamgårdar och torp i skogsområdet nyinrättats eller fått nya gränser. (Från Riddersporre 2003.)

gård sin odlingsmark samlad i var sitt så långt möjligt kvadratiske enskifte. Där var den sammanhängande arealen per gård cirka 20 hektar åker och cirka 5 hektar äng. Marken omfördelades på detta sätt i 76 enskifteslotter (inklusive prästgården med två lotter och en lott till kronoskattehemmanet i Sandåkra).

Nya trelängade gårdsbyggnader uppfördes i varje enskifte, och man använde därvid en byggnadsteknik som efter baronen har fått benämningen »mackelering». Det som byggdes var strätäckta hus, vars väggar bestod av lera, som hade ältats och blandats med halm, och som byggts upp kring ett armerings-system av käppar av al, pil och hassel. Metoden sparade trävirke och gav kompakta, starka väggar.

Macklean och bönderna

Det var inte bara de fyra slättbyarna söder om Svaneholm som omfördelades, utan även skogs- och blandbygden kring slottet skiftades: godsets egna odlingsmarker indelades här i fem stora avelsgårdar, s.k. farmer, som brukades av anställda och husmän. På dessa gårdar behöll Macklean till stor del en äldre form av arbetsorganisation genom att socknens gatehusbefolkning fortsatt hade kvar en omfattande dagsverkskyldighet, och den gällde också de enstaka hemman och torp som låg kring slottet och norr därom.

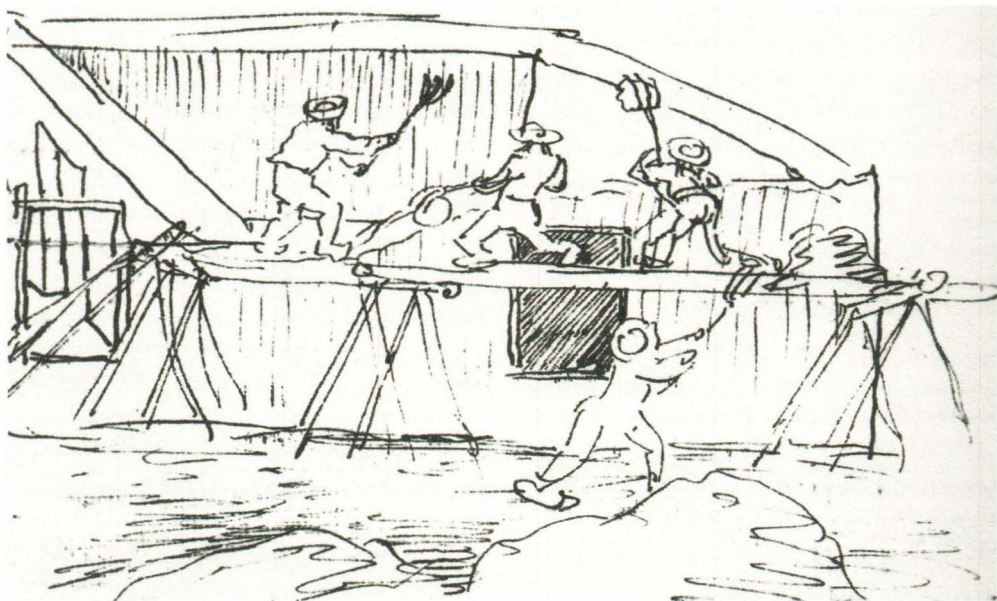
Tanken var annars att frälseböndernas gamla hoveriplik gentemot Svaneholms gods skulle ersättas med arrendeavgifter, men det gamla systemet med landgilleavgifter och naturprestationer till godset fanns

trots allt kvar en tid, och nya brukare övertog ofta först gårdarna i så kallat hälftenbruk; det innebar att jordägaren bidrog med utsäde och boskap, bonden brukade gården och avkastningen delades. Men när hoveriet efter hand helt försvunnit och ersatts med penningarrenden fick bönderna mer tid för det egna jordbruket.

Genom detaljrika och stränga arrendekontrakt påbjöd baronen nya växtföljder, som brukarna måste följa bestämt. En av Mackleans nya odlingstekniska insikter var nämligen att baljväxterna hade en förmåga att binda kväve i jorden, vilket kunde komma följande års gröda till nytta. Därför skulle bönderna alternera sin spannmålsodling med odling av klöver, fodervicker och foderärter. Tidigare hade enbart hö använts som vinterföda för djuren, men nu fick man ett foder av högre kvalitet. Härmed befrämjades boskapskötseln, som var en viktig del i gårdarnas produktion av livsmedel och samtidigt var

betydelsefull som en källa till gödningsmedel för jorden. Om bonden bröt mot någon av kontraktets sju ton punkter och försökte hoppa över något led i det påbudna växelbruket kunde han genast skiljas från hemmanet.

Mackleans radikala skifte blev något av en kulturrevolution i det skånska bylandskapet, och tiden under och närmast efter reformarbetet var problemfylld. För många av de berörda familjerna i gårdar och gatehus var förändringarna givetvis omvälvande och bemöttes med oro och stark skepsis, och en del bönder vägrade att medverka. Kring detta har det spunnits många seglivade berättelser, t.ex. att inte mindre än tre fjärdelar av bönderna vägrade att gå med på baronens samhällsexperiment och lämnade Skurups socken för att söka sig gårdar på annat håll; det var enligt denna uppfattning i huvudsak endast de bönder som var djupt skuldsatta till baronen som stannade kvar. Vidare skulle ba-

Carl August Ehrensvärd visar med denna skiss hur några bönder eller arbetare är i färd med att bygga ett hus vid Svaneholm i s.k. mackeleringsteknik (en benämning som inspirerats av baronens familjenamn).

ronen tidvis ha gått handgripligt till väga och släpat ut bönderna från gårdarna i de gamla bytomterna till deras tilldelade enskiften. Berättelsernas dramatiska effekter har efter hand förstärkts med nya inslag såsom brinnande gårdar i byarna, klagande bondhustrur och gråtande barn.

Sentida forskning, särskilt kulturgeografen Henrik Svensson (2005), har dock nyanserat dramatiken betydligt. Det visar sig till exempel att merparten av de bönder som valde att lämna Skurup av allt att döma gjorde det för att de hade blivit tilldelade ägototer inom sådana delar av bymarken som bedömdes som perifera och därför hade varit mindre väl hävdade genom århundradena och sålunda var klart mindre lockande än mera centralt belägna marker. När det gäller antalet flyttande pekar en närmare undersökning av samtida källmaterial på att det i de fyra byarna fanns 39 underlydande bondefamiljer före skiftet, och när skiftet 1786 genomfördes hade 12 av dessa flyttat, dvs. en knapp tredjedel i stället för de ovan nämnda tre fjärdedelarna. Något som man tidigare inte har observerat är vidare att många av de nya gårdarna efter skiftet stod tomma någon tid av den enkla anledningen att det genom skiftet hade *nyskapats* ett betydligt större antal gårdar än vad som funnits före skiftet! I stället för de tidigare cirka fyrtio gårdar i de fyra byarna fanns det nämligen nu över sjuttio enskiftesgårdar, som skulle besättas med arrendebönder. Det är självklart att det i det läget har funnits vakanta gårdar, men senast 1792 var alla gårdar och gatehus besatta med brukare. Det innebar faktiskt att det har skett en nettoutflyttning till Skurups socken och till Mackleans arrendegårdar under skiftesperiodens första tioårsperiod. De som flyttade in var företrädesvis bondefamiljer från angränsande godssocknar på Söderslätt.

Efter den första tidens initialproblem visade det sig snart att de nya idéerna hade

klart positiva följder i ett ekonomiskt perspektiv. Produktiviteten i jordbruket höjdes avsevärt, och alla berörda parter ökade sina inkomster kraftigt. Mackleans årsvinst blev sålunda mer än tredubblad mellan 1783 och 1798. I bouppteckningen efter G.J. Coyet upptogs Svaneholm till ett värde av 20000 riksdaler, men vid Mackleans frånfälle 1816 värderades godset till 150000 riksdaler. Även om godsägaren snart kunde pressa arrendebönderna på ökade avgifter ledde den ökade produktiviteten på gårdarna till att det nu inte bara var godsägaren utan även arrendebönderna som kunde föra ut överskottsprodukter på marknaden. Svaneholms gods och gårdarna i Skurups socken kom snart att framstå som mönsterjordbruk för samtiden.

Macklean som folkbildare

Macklean strävade efter att bygga upp ett fungerande lokalsamhälle, som var grundat på en för sin tid avancerad jordbruksteknik och penninghushållning. Därför ville Macklean stimulera befolkningen i Skurups socken genom att sprida upplysning och kunskap samt förmedla fostran och moraliska föredömen. Han tog del av tidens diskussion i pedagogiska ämnen. Framför allt var han intresserad av pedagogen på modet, den i Schweiz verksamme Johann Heinrich Pestalozzi (1746–1827). I likhet med Rousseau ansåg denne att människan var god av naturen och att man genom undervisning med såväl teoretiska som praktiska moment kunde undanröja hindren för en god utveckling. Tillsammans med två andra skånska godsägare sände Macklean en student till Schweiz för att denne skulle studera för Pestalozzi under ett helt år.

Efter studentens återkomst lät Macklean inrätta två skolor på sitt godsområde, en i Skurups by 1793 och en i Sandåkra 1795. I första hand gällde det att alla barn, både poj-

kar och flickor, skulle lära sig att läsa, skriva och räkna, och en huvudvikt kom att ligga på praktiskt användbara kunskaper som åkerbruk, hushållning och naturlära. Detta genomfördes alltså i Skurups socken cirka femtio år före den svenska folkskolestadgans tillkomst 1842. I samband med skolreformen lät Macklean även vaccinera barnen mot smittkoppor.

Synen på Macklean

Rutger Macklean levde och verkade på sitt gods till sin död 1816. Han var ogift, och med honom dog den mackleanska släkten ut på manssidan. Det är tydligt att han bland befolkningen i den närmaste bygden åtnjöt stor respekt för sin stränga rättvisa och patriarkaliska omsorg, men också att han varit mera fruktad än folkkär. Termen »upplyst despot» ligger nära till hands för den roll han hade i lokalsamhället – även om han på det rikspolitiska planet var en uttalad motståndare mot kungligt envælde. Vid de oroligheter som ägde rum på den skånska landsbygden 1811, mest känt för kravallerna vid Klågerup, gav sig en skara upproriska drängar till att attackera Svaneholms slott och utsatte Macklean och hans tjänstefolk för viss misshandel.

Man har diskuterat i vad mån Mackleans reformverk har varit motiverat av idealism eller av rent och skärt ekonomiskt egenintresse. Har det med andra ord främst gällt att höja de underlydande bondefamiljernas materiella och andliga villkor eller att med moderna metoder göra godsdriften vinstgivande? De bevarade godsräkenskaperna visar att ekonomin vid Mackleans tillträde var sådan att reformer var nödvändiga redan av privatekonomiska skäl. Sedan har det, av allt att döma, hos jordägaren verkligen funnits en tilltro till att även bönderna kunde få del i framstegen och att det skulle vara till nytta för både bönder och jordägare att lösa

upp en gammal feodal sedvänja som hove-riet. Under alla omständigheter blev resultatet till gagn för både godsägare och bönder. På det sättet var förändringen inte enbart en »baronernas revolution», även om den startade som en sådan.

Man kan inte bortse från att enskiftesprojektet fick en hel del negativa sociala och kulturella effekter genom att det slog sönder en flerhundraårig bygemenskap. Den synen hade dock inte en samtida till Macklean, den välkände Carl August Ehrensvärd, greve, amiral och konstnär. Han bodde på 1790-talet mycket på sin hustrus familjegods Tosterup i sydöstra Skåne och umgicks som god vän med Macklean. Ehrensvärd beundrade Macklean och såg hans reformverk som ett lysande exempel på en ny ordning, värd att sträva efter för såväl Tosterup som för andra stora gods. Ehrensvärd beskrev Mackleans skapelse som »nya Jerusalem, delad i 75 fermer, 50 à 60 Tundland i hvar och en: En Lycklig Bonde mitt uti femtio Tundland, som skattar mer och mår bättre än förut han gjorde i Byalag».

Det stod snart klart att Rutger Mackleans reformer kom att förebåda 1800-talets stora agrara omvandling och att de direkt inspirerade till förordningarna om enskifte för Skåne 1803, för Skaraborgs län 1804 och för

Rutger Mackleans sarkofag i kryptan till Skurups kyrka.

stora delar av övriga landet 1807 samt till förordningen om laga skifte 1827. I slutet av sin levnad fungerade Macklean vid flera tillfällen som rådgivare och god man vid enskiftesförrättningar i skånska byar. Dessa skiften gav de grundläggande betingelserna för den välståndsutveckling under 1800-talet som främst kom skattebönder och kronbönder i slättbyarna till del. Likväl är det uppenbart att Mackleans reformer direkt eller indirekt även gjorde frälsebönder delaktiga i ett framstegsscenario.

Summary

Baron Rutger Macklean (1742–1816) inherited 1782 the Svaneholm estate with (practically) the entire parish of Skurup in southern Scania. Macklean was, after law studies at Lund University, for some time employed as an officer, and he took part in several sessions of the Swedish parliament; his political attitude was mainly to restrain royal power. He is foremost famous for carrying out the first radical and large scale enclosure (*enskifte*) in Sweden in the parish of Skurup between 1783 and 1786, which later became a model for the Enskifte reform 1803 (and onwards). His reform included four villages where the tenant farms were spread out from the old village settlements into separate fields of about 40 acres for every tenant farm, and he reformed cultivation methods; at the same time he replaced the corvee labour duties of the tenants with payment in money. Long-lived legends describe how Macklean with harsh methods forced the villagers to leave their farms and that a lot of farmers moved away from the parish. Recent research shows,

however, that these legends have little to do with what really happened: most of the tenants stayed, and soon a lot of new tenants moved into Skurup. Rutger Macklean was in many ways a supporter of the Enlightenment, and he organized schools for the children in his parish and had them vaccinated against small-pox.

Litteratur

- Erlandsson, Alf (red.), *Skurups och Hassle-Bösarps historia*. Lund 1969
- Germundsson, Tomas, »Mackleans bokhylla», *Svaneholm. Årsskrift 1999*
- Germundsson, Tomas & Nils Lewan, »Enskiftet i Skåne 200 år. Reformen 1803 i geografiskt perspektiv», *Ale. Historisk tidskrift för Skåne, Halland och Blekinge* 2003:1 (temanummer om enskiftet)
- Grage, Elsa-Britta, »Rutger Macklean», *Svenskt biografiskt lexikon*, Bd 24. Stockholm 1982–84 (även som: *Rutger Macklean*, <https://sok.riksarkivet.se/sbl/artikel/10134>, *Svenskt biografiskt lexikon* (art av Elsa-Britta Grage), hämtad 2017-09-05)
- Lärobok i landtbruket för Skurups socken af Rutger Macklean*, utgiven av Johan Rabbén 1845. Faksimilutgåva Malmö 1985
- Mårtensson, Eric, »Rutger Macklean. Om den stora jordrevolutionen och den nya skolan», *Svaneholm. Årsskrift 1997*
- Nilsson, Sten Åke, *Carl August Ehrensvärds Resa i Skåne*. Lund 1982
- Nyström, Per, »Maclean», *Historieskrivningens dilemma*. Stockholm 1974
- Olsson, Mats, *Storgodsdrift. Godsekonomi och arbetsorganisation i Skåne från dansk tid till mitten av 1800-talet*. Lund 2002
- Riddersporre, Mats, *Enskifteslandskapet kring Skurup och Svaneholm*, utg. av Länsstyrelsen i Skåne län. Malmö 2003
- Svensson, Henrik, *Öppna och slutna rum – enskiftet och de utsattas geografi. Husmän, bönder och gods på den skånska landsbygden under 1800-talets första hälft*. Lund 2005
- Waller, Sture M., *Rutger Macklean och 1809–1810 års riksdag*. Lund 1953

Johan C W Thyréén, legendarisk lundaprofessor och rektor

Av Sverker Oredsson

Professor em., Lunds universitet

Ale 2016:4 var ett temanummer om Lunds universitets 350-årsjubileum. I inledningen skrev jag att flera bidrag i ämnet var att vänta under 2017. Här har före universitetsdirektören och historieprofessorn Sverker Oredsson porträtterat en frejdad universitetsrektor, Johan CW Thyréén, och hans – inte akademiska utan politiska gärning.

Red. för Ale

I den stora och innehållsrika boken *Lunds universitet under 350 år. Historia och historier* listas 353 »framstående medarbetare» vid Lunds universitet. Endast en av dessa kallas, så vitt jag sett, för legendarisk. Det är Johan Thyréén, som levde 1861–1933, var professor i straffrätt, och universitetets rektor 1916–1926. Dessutom bildade han 1912 Lunds akademiska gymnastik- och idrottsförening, sedermera känd som LUGI.

Hur blir man legendarisk? En god början kan vara att anlägga fullständigt unika mustascher. Innan Thyréén »utmärkte sig genom lärdomsmeriter väckte han uppseende genom sina tegelröda mustascher som inte liknade några dittills sedda. De var jättelika, otroliga. I sin maskulina arrogans tycktes de hissade till utmaning i en parningsstrid. De löpte inte ut i spets utan yvade sig och slog ut i speglar som verkade rester av en praktfull fjäder-skud».

Den som ger denna beskrivning är Fritjof Nilsson Piraten. Det sker i romanen *Tre terminer*, men i boken heter mannen inte Johan Thyréén utan Sam R Borén. Vi kan lyssna till Piraten: »Bland akademiens ljus sken intet klarare än Sam R. Borén, professor, polyhistor, vältalare, excentriker. Men i vintergatan blir alla stjärnor matta, de sitter för tätt, den ena bleker den andra. Lågan kräver en fri

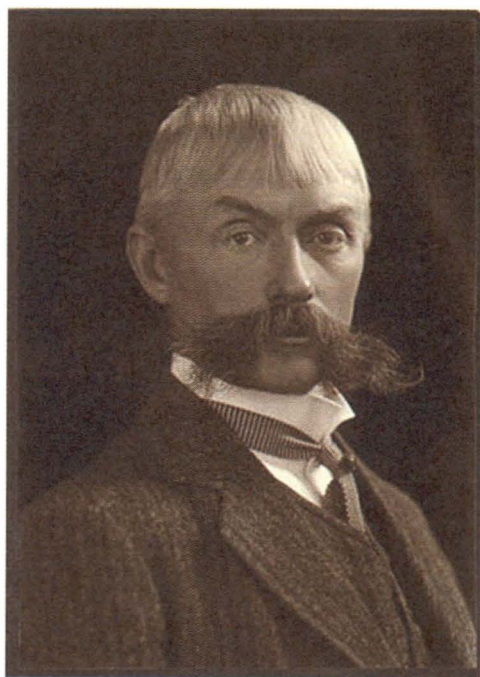
rymd av mörker för att göra sin bästa effekt. Som förfaren illusionist och pyrotekniker visste professor Borén detta. Han isolerade sig därför, levde ogift, tog ingen till förtrogen, umgicks vid bankettbordet endast, var vältalig från tribun och kateder men annars hemlighetsfullt sluten och skapade på det sättet ett tomrum omkring sig, varifrån han strålade med ofördunklad glans.

Han var oöverträffad i mångsidig lärdom, hans beläsenhet tycktes utan gräns och vad han inte kunde var han med lätthet i stånd att lära sig. – – – Sam R. Borén var professor i straffrätt och juridisk encyklopedi med internationell privaträtt. Han kunde dessutom dokumentera sitt anspråk på följande titlar: filosofie och juris doktor, f.d. professor i romersk rätt och rättshistoria, f.d. docent i teoretisk filosofi, f.d. docent i antikens historia, f.d. lektor i modersmålet och historia. Till dessa titlar lade ryktet den av f.d. badmästare vid dambadet i Trouville.»

Piratens roman utkom 1943 men handlar om åren före Första världskriget. Beundran för Thyrééns enorma och skiftande kunskaper höll i sig. I tidningen *Lundagård*, som började utkomma 1920, fick Thyréén en Q-dikt, som utgick från Snoilskys dikt om Olof Rudbeck den äldre i *Svenska Bilder*. En strof togs ordagrant från Snoilsky:

Och kom han på fädernas samlingsrum,
Som skeppet bland vikande böljeskum
Han gick mellan böjda hjässor,
Med viljekraftens och snillets rätt,
Som den där lätt
I varje fakultet kunde dugt till professor.

Piraten berättar i sin roman att professor Borén var en stor resenär som kunde imponera i alla sammanhang. Vid en jubileumsmiddag hade professorn fört en biskopinna till bordet. Samtalet hade kommit in på dumdumkolor, och biskopinnan hade undrat varifrån detta namn kom. En professor i entomologi hade då förmodat att namnet var onomatopetiskt, men han rättades av professor Borén, som berättade att namnet kom från staden Dum Dum eller Dam Dama i Bengalen, omkring åtta kilometer nordost om Calcutta. I denna stad fanns en liten restaurang som förde ett palmvin med en pikant arom av batavisk arrak. Den imponerade biskopinnan

Johan Thyréns mustascher liknade ingen annans.

hade undrat hur Borén kunde ha sådan kunskap. Hennes bordskavaljer hade då lyft upp sin frackärm en aning och visat sin manschettknapp av elfenben, ett falloseblem, och så berättade han att han hade köpt dessa knappar i Dam Dama för fyrtiofem rupier. Biskopinnan hade gärna velat studera manschettknapparna ytterligare, men just då hade hela bordssällskapet tvingats bryta upp från bankettbordet, så biskopinnan kunde inte fortsätta att studera emblemet.

Svaret på frågan hur man blir legendarisk är således rimligen att man ska vara excentrisk och så ska man finna en författare som kan lyfta fram de excentriska dragen och förstora dem.

När Lunds universitet i september 1918 firade sitt 250-årsjubileum var Johan Thyrén universitetets rektor. Han ställde sig själv i centrum. Han höll inte bara svarstal till alla gäster som framförde hälsningar. Han höll också det stora högtidstalet, »Huru förhåller sig vetenskapens framåtskridande till mänsklighetens?» ett tal som trycktes in extenso i *Lunds Dagblad*, 28/9 1918.

Johan Thyrén finns med i en liten skrift av Kjell Åke Modéer från 1980, *Några gestalter i den juridiska fakultetens historia*. Vissa skrönor om Thyrén återberättas, men väl så viktigt är att Modéer sätter in Thyrén i vetenskapshistoriskt sammanhang. Han var starkt påverkad av Berlinjuristen Franz von Liszt och den rättsociologiska skolan.

Här ska lyftas fram att Johan Thyrén inte bara var en lokal lundensisk storhet; han satt även i riksdagen 1909 – 17 och var då partiös. Några av hans riksdagsinsatser karakteriserar honom väl. Hans jungfrutal 1909 i riksdagens andra kammare var magnifikt, omfattar åtta sidor i riksdagsprotokollet och hade inget av nybörjarens blygsamhet. Det var en kraftig vidräkning med dödsstraffet. Dock bör sammanhanget understrykas. 48 ledamöter i kammaren hade motionerat om

att dödsstraffet skulle avskaffas. Det kravet understödde Thyrén, och så beslöt kammaren. Att förslaget inte gick igenom berodde på att första kammaren sa nej.¹ Så gällde för många reformförslag, och först med en demokratiserad första kammare kunde angelägna reformer genomföras.

1910 motionerade smålandsbonden J A Jonsson i Hökhult om allmänt brännvinsförbud. Han fick stöd av Johan Thyrén som höll ett mycket långt och mycket värtaligt anförande. I riksdagsprotokollet tar det 14 sidor. Bland annat talade han om alkoholens rasfördärvande egenskaper. Hans summering var att han inte visste om alkoholens försvinnande var möjligt men han trodde det var nödvändigt. Han fick väldigt många instämmanden. Bevillningsutskottet hade avstyrkt motionen, men Thyrén vände på opinionen så att andra kammaren sa ja till förslaget;² dock hjälpte det inte, därför att första kammaren avslog den. Följande år tillträdde emellertid regeringen Staaff, och då tillsattes en nykterhetsutredning som bland annat skulle ta ställning till om alkohol borde förbjudas i Sverige.

1912 valdes Thyrén in i första kammaren av Uppsala läns landsting. Han karakteriserades då som »högervilde». 1913 fick riksdagen ta ställning till en mycket viktig social fråga. Regeringen Staaff föreslog en lag om allmän ålderdoms- och invaliditetspension. Landets ledande politiker engagerade sig för reformen, men professorer var lika engagerade för avslag. Så talade Thyrén och också Harald Hjärne och Sam Clason. Trots historikers motstånd beslöt riksdagen i enlighet med propositionen.³

Redan 1912 hade regeringen Staaff lagt fram en proposition om kvinnlig rösträtt. Andra kammaren sa ja till förslaget, även om bland andra högerledaren Arvid Lindman och historikern Karl Hildebrand röstade nej. I första kammaren blev det dock stopp.

Särskilt professorer kämpade mot förslaget: Johan Thyrén, statsvetaren Rudolf Kjellén och historikern Sam Clason. Thyrén medgav visserligen att det fanns ett skäl för kvinnlig rösträtt och det var att då skulle motståndet mot all alkohol öka, men inte ens det skälet var starkt tillräckligt.⁴

Historien upprepade sig 1916. Liberalerna hade väckt motion om lika kommunal rösträtt. Andra kammaren accepterade förslaget med 115 röster mot 67, medan första kammaren sa nej med 73 röster mot 42. Motståndet i kammaren leddes av Johan Thyrén och historieprofessorn Clason.⁵ Nils Edén skilde sig från andra historieprofessorer genom att han mycket aktivt kämpade för allmän och lika rösträtt för män och kvinnor.

Johan Thyréns verksamhet i det allmänna tjänst slutade inte i och med hans riksdagsmannaskap. 1919 leddes regeringen av Nils Edén. Den ville avskaffa dödsstraffet och

Nils Edén, historieprofessor i Uppsala och statsminister 1917–20. Thyréns främste motståndare i rösträttsfrågan.

Gustaf Ekman, statsminister 1926–28, då Thyréns var justitieminister.

tillsatte därför en utredning på tre man, varav en av utredarna var Johan Thyréns. Alla utredarna ville avskaffa dödsstraffet, och så blev riksdagens beslut 1921.⁶

1926 avgick Johan Thyréns som universitetets rektor. Han hade då suttit på posten längre än någon tidigare. Omgående blev han statsråd. Den frisinnade partiledaren Carl Gustaf Ekman gjorde honom till justitieminister i den regering som tillträdde 1926 och som satt i två år. Det fanns en logik i utnämningen. De frisinnade under Ekmans ledning hade brutit sig loss från övriga liberaler 1923 genom att driva kravet på förbud mot alkohol, och Thyréns hade hållit det mest värtaliga anförandet i Sveriges riksdags historia mot brännvin och alkohol.

Thyréns mest minnesvärda insats som justitieminister var den utlänningslag som antogs 1927. Thyréns tog omgående kontakt med Otto Järte, en byråchef i Socialstyrelsen.

Denne hade invandringsfrågor om hand, och han var synnerligen rädd för att utlänningslagar särskilt från Östeuropa skulle komma in i Sverige. Han hänvisade bland annat till rasbiologin. Järte är en intressant person. Han hade varit en lovande socialdemokrat men utesluts ur partiet därför att han pläderat för att Sverige »modigt» skulle sluta upp på Tysklands sida i världskriget. I stället blev han en ledande man i högerpartiet under Arvid Lindman och dessutom uppmärksammad skribent i *Svenska Dagbladet*.

Med hjälp av Järte utformade alltså Thyréns utlänningslagen. Han framhöll att det var nödvändigt att förhindra att den inhemska arbetsmarknaden skulle få ett mera betydande tillskott av utländsk arbetskraft. Han lyfte också fram säkerhets- och ordningsaspekten. Här skulle invandring vålla problem. Och så framhöll han:

»Under senaste tiden har ytterligare en synpunkt vunnit allt större beaktande i åtskilliga länder, nämligen rassynpunkten. De stora svårigheter som länder med blandade folkelement hava att bekämpa hava i hög grad aktualiserat detta spörsmål. Värdet av att vårt lands befolkning är av en sällsynt enhetlig ras kan knappast överskattas.»

Propositionen kritiserades av en del socialdemokrater, bland andra Arthur Engberg, men riksdagen beslöt i enlighet med förslaget. Särskilt positiv var Otto Järte. Han hälsade förslaget »med stor tillfredsställelse. Härmed skall, såvitt jag vet, för första gången socialpolitik bedrivs med rasbiologisk inriktning. Det är min tro att i den riktningen kommer framtidens socialpolitik att gestaltas.»⁷

Johan Thyréns var när Sverige fick en utlänningslag 66 år. Han levde ytterligare i sex år.

Vad lär vi oss av detta? Ja det ganska naturliga, att skrönor ibland är nöjsamma men att de givetvis inte säger hela sanningen.

Summary

Johan Thyrén lived 1861–1933, was Professor in Criminal law and Vice-Chancellor at Lund University 1916–1926. In 1912 he also founded Lund Academic Gymnastic and Sport Association. Maybe he is the most legendary of Professors in Lund. One reason was his moustaches which were not like anybody else's. But the main reasons are that he had very vast knowledge in different subjects and was very eloquent. The writer Fritiof Nilsson, "the Pirate", contributed much to Thyréns reputation with his novel *Tre terminer i Lund* (Three semesters in Lund). Thyrén was also a member of the Swedish Parliament, 1909-1917, without belonging to any party. Some important positions are here mentioned. He talked eloquently against capital punishment and he wanted to ban all alcohol in Sweden. He fought against retirement pension, suffrage for women and democratic suffrage in municipalities. When he had finished his years as Vice-Chancellor at Lund University he became Minister of Justice in the Swedish government. There he was the man behind a proposal about a Law

for foreigners. He was negative to foreigners in the Swedish labour market and meant that foreigners would destroy the Swedish race.

Noter

¹ 1909 AK 19:45ff, FK 14:23ff.

² 1910 AK 12:4ff.

³ 1913 FK 34:5ff.

⁴ 1912 FK 37:35ff. Sverker Oredsson, *Nils Edén. Demokratins statsminister*, 2017, sid 211.

⁵ 1916 FK 82. Oredsson, sid 224.

⁶ Oredsson, sid 274.

⁷ Sverker Oredsson, *Svensk rädsla. Offentlig fruktan i Sverige under 1900-talets första hälft*, 2001, sid 169ff.

Käll- och litteraturförteckning

Riksdagens protokoll.

Björn Magnusson Staaf m fl red, *Lunds universitet under 350 år. Historia och historier*, 2016.

Kjell-Åke Modéer, *Några gestalter i den juridiska fakultetens historia*, 1980.

Fritiof Nilsson, »Piraten», *Tre terminer*, 1943, pocket 1962.

Sverker Oredsson, *Svensk rädsla. Offentlig fruktan i Sverige under 1900-talets första hälft*, 2001.

Sverker Oredsson, *Nils Edén. Demokratins statsminister*, 2017.

Carl Snoilsky, *Svenska Bilder*, 1920.

Hedbergsaffären

– en berättelse om spritsmuggling i mellankrigstidens Skåne

Av Johan A. Lundin

Prof. i historia vid Malmö högskola

Hela orten sov i det regniga ruskiga vädret, som var sådant, att ingen ville vistas utomhus, som ej var piskad därtill. Ingen i samhällena i närheten, varken Lilla Bedinge, Bedinge fiskeläge, Ö.Torp eller Skateholm hade för övrigt någon aning om danskarnas existens. (...) Men signalerna, som smugglarna gävo och som varnade racern, vilken intet ont anande närmade sig land och först vände 12 distansminuter från Abbekås, iakttogos av en av Sydsvenska Dagbladet medarbetare och fyrvaktare Dahlström uppe från balkongen på Smygehuks fyr.

Sydsvenska Dagbladet torsdag 16 maj 1929

Natten mellan den 13 och 14 maj 1929 var tulltillsyningsmannen Hedberg och kustöveruppsyningsmannen Grafström på patrulltjänst vid kustremsan mellan Skateholm och Lilla Bedinge två mil öster om Trelleborg. Där observerade de några personer som var sysselsatta med att föra iland spritdunkar med en jolle. Efter att dunkarna lastats av på land kom två andra män och bar upp trettiofem av dem till ett närliggande hus. De återstående femton dunkarna gömdes under en uppochnedvänd snipa på stranden.¹ Tidningarna rapporterade dagarna efter att tullen under dramatiska omständigheter omringat en sommarstuga i Bedinge. Efter att ha bildat ring runt huset skulle de på given signal ha rusat fram med dragna revolverar och gripit de danska smugglarna Alfred »Kølle» Pedersen och Christian Mortensen. Tullarnas egen rapportering av gripandet var inte lika tillspetsad: »Vi gävo oss tillkänna och förklarade smugglarna anhållna samt togo spritbeslaget under beslag».²

I den efterföljande utredningen utvecklade tullarna vad som hade hänt. De berättade att de söndagen den 12 maj fått tips om att

smuggling var att vänta nästkommande natt. Uppgifterna var tämligen detaljerade, man hade fått reda på ungefärlig tidpunkt, plats och till och med i vilket hus som mottagarna av smuggelgodset befann sig i. Särskild bevakning sattes på platsen ifråga. I villan sågs ljus brinna till någon gång efter midnatt, men ingenting inträffade emellertid den första natten, varför det antogs att smugglarna av någon anledning uppskjutit det planerade försöket. Tullarna gav dock inte upp utan fortsatte sin bevakning:

Vid natten till idag – natten mellan den 13 och 14 – anordnad bevakning förmärktes heller ingenting ovanligt under förnatten. Klockan omkring 12.20 hade bevakningen emellertid tyckt sig skimta ett fartyg av racertyp strax utanför kusten, vilket också närmade sig stranden utanför villan och där lagt sig stilla några få meter från land. Av allt att döma hade detta likväl icke uppmärksamrats av de i villan in-kvarterade, när ljuset strax efter klockan 1 släckts och allt blivit stilla. Utan att bevakningen från sina utsiktspunkter kunnat märka landstigningen, hade några av fartygets passagerare likväl tagit sig iland och upp till villan, å vars dörr strax hörts några diskreta knack-

ningar. Om en stund hade villadörren också öppnats, varpå de i villan inhysta männen kommit ut och följt de besökande ned till stranden.³

Den återgivna händelsen från Beddinge i maj 1929 var bara ett i raden av alla tillslag mot den tilltagande spritsmugglingen under mellankrigstiden. Som kommer att framgå fick just detta ingripande ett intressant efterspel, med konsekvenser som ruskade om det svenska rättsväsendet. Artikeln börjar med att diskutera smugglingen under mellankrigstidstiden och dess orsaker, därefter reds den härva ut som blev efterspelet av ovanstående gripande.⁴

Smyghandeln

Spritsmugglingen under mellankrigstiden var inget nytt fenomen. Det fanns en månghundraårig tradition av illegal handel längs Skånes kuster. Vissa forskare hävdar att den skall ha tilltagit särskilt efter Napoleonkrigen 1815. Hur omfattande verksamheten egentligen var är svårt att veta. Det finns statistik från Danmark som visar att det år 1861 överfördes 300 000 kannor (800 000 liter) sprit till Sverige. Därtill smugglades även tyger, kaffe, tobak, socker och choklad.⁵

Under 1920-talet tilltog den illegala sprit-hanteringen och vid 1930-talets inledning försiggick den i närmast industriell skala. Drygt 8,5 miljoner liter sprit skeppades till exempel ut från Danzig och Kiel 1930. Det fanns flera orsaker till detta ymniga flöde av sprit. I samband med första världskriget hade nationsgränserna skärpts i hela Europa varmed en längre period av frihandel avbröts. När dessutom alkoholpolitiken utvecklades i olika riktning i staterna runt Östersjön påverkades också flödet av varor. Sverige – men också Danmark, Norge och Finland – införde restriktioner som kraftigt begränsade tillgången till sprit. I Baltikum och Tyskland var

alkoholpolitiken en helt annan, vilket innebär att spritsmuggling framstod som en lukrativ verksamhet i Östersjöområdet.

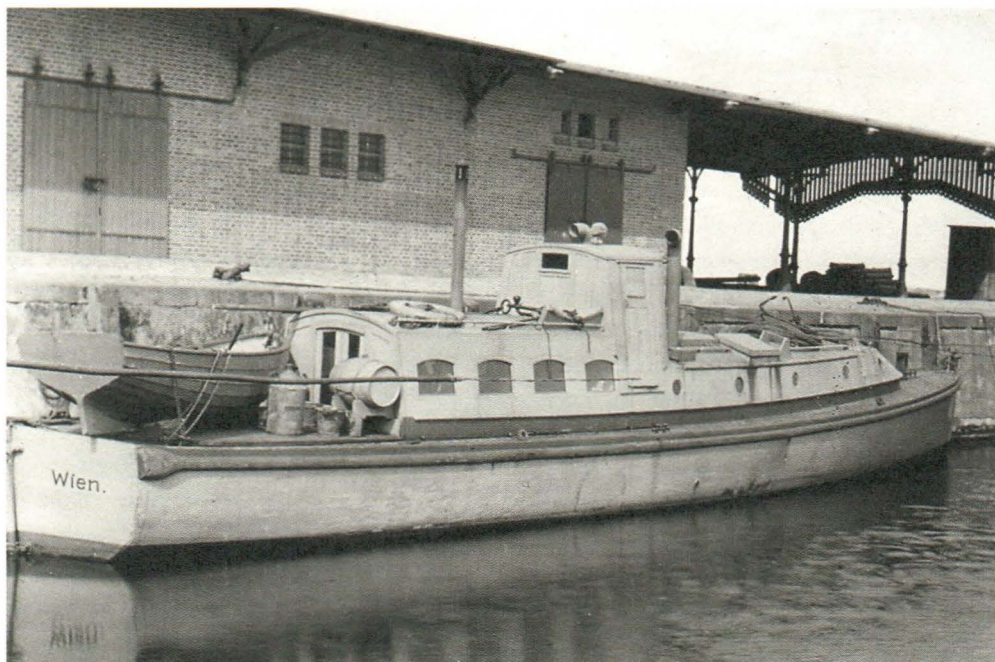
För att motverka smugglingen förändrades lagstiftningen. Det vanligaste straffet för spritsmuggling var böter, men 1924 infördes en lag som innebär att spritsmugglare kunde dömas till hårda fängelsestraff. Under 1930-talet skärptes lagstiftningen och straffsatserna ytterligare.⁶ Som en konsekvens av förändringarna fälldes 8 000 personer för spritsmuggling under åren 1922–1924. Under samma period beslagtogs 400 000 liter sprit och en stor mängd beslagtagna båtar fördes till så kallade tullauktioner.⁷ Trots att smugglingen bekämpades på olika sätt räknar man med att hundratusentals liter sprit fördes in i landet årligen utan att upptäckas.⁸

Utöver dessa åtgärder etablerades en särskild *Spritpolis* som i samverkan med tullmyndigheterna hade i uppgift att »uppdaga brott mot gällande författningar angående olovlig införsel och försäljning ävensom olovligt innehav av rusdrycker».⁹ Spritpolisen skulle även bedriva spaning och informationsarbete för att därigenom förhindra spritsmuggling.

Spritens väg

Myndigheternas ökade bevakning och skärpningen av straffen innebär att gemene man alltmer avstod från att smuggla. På så sätt minskade den småskaliga illegala införseln av alkohol. Istället började det etableras transnationella kriminella nätverk som distribuerade stora mängder sprit. Dessa var sammanlänkande i en distributionskedja som sträckte sig från spritfabriker i Europa till halvpannor och snapsglas i södra Sverige.

Distributionskedjan bestod av en rad moment. Det första momentet utgjordes av produktionen av spriten. Den största andelen sprit som smugglades till de skandinaviska

Racern Herkules användes för att snabbt föra in spritdunkar från depåfartygen i Östersjön till den skånska kusten. Källa: Tullmuseum, Stockholm.

länderna kom ifrån Centraleuropa; framförallt Tyskland och Polen, men även Holland. Det förekom också sprit från Estland, men denna var förhållandevis marginell och nästintill obefintlig i södra Sverige. I fristaden Danzig vid Östersjökusten fanns det stora spritfabriker såsom *Baltische Spritwerke AG*. Här fanns också firman *Holm Export und Handelsgeschaft* som distribuerade såväl tysk som tjeckisk, holländsk och ungersk alkohol.¹⁰ Fabrikerna och distributionsfirmorna var helt legala verksamheter, men hade en tydlig marknadsmässig udd riktad mot länder som hade spritrestriktioner såsom Sverige, Finland, Norge och USA. Dessa fabriker och firmor är inte synliga i det svenska spanings- och utredningsmaterial som vi studerat. Det är däremot de spritexportörer som sålde sprit till smugglarna och kan sägas utgöra ett andra moment i kedjan. Dessa lasta-

de sina depåfartyg med sprit i någon av Tysklands eller Polens Östersjöhamnar för att sedan gå ut till särskilda platser på internationellt vatten där de kunde sälja delar av lasten vidare till olika smugglare. Det var stora mängder som skeppades ut. Fartyget *Eduard* lämnade Gdynia i december 1934 med 60 000 liter sprit i lasten och fartyget *Tabor*, för att nämna ytterligare ett exempel, lämnade Kiel i augusti 1930 med 266 100 liter sprit ombord.¹¹

De svenska tullmyndigheterna fick ständiga underrättelser om spritfartygen. I ett brev från tullen i Köpenhamn i juni 1925 fick man information om att *M/S Keensted* lastad med 500 kanister sprit, det vill säga 5 000 liter i tioliters plåtdunkar, avseglat från Kiel.¹² Upplysningar av det här slaget gjorde det möjligt för svensk kustbevakning att spana efter depåfartyg och därmed för-

utse möjliga smugglingsförsök. På så sätt kunde man, sedan man fått meddelande från Sveriges vicekonsulat i Stralsund, ha uppsikt över fartyget *Hanna* när det närmade sig Kullen norr om Helsingborg sommaren 1928.¹³

Smugglingen, det vill säga den olovliga transporten av spritdrycker över nationsgränsen, utgjorde det tredje momentet i kedjan. Detta tillgick oftast så, att smugglarna närmade sig depåfartygen med mindre, snabbare så kallade racerbåtar för att hämta sprit. Ibland hade depåfartygen sin egen racerbåt på släp. Väl lastad med sprit korsade racerbåten gränsen och närmade sig kusten i hög hastighet. Efter detta kan ett fjärde moment avgränsas i distributionen. Vid kusten eller helt nära, möttes racern ofta av en fiskebåt eller eka vari spriten lastades över. Dess besättning förde sedan iland lasten och gömde den i något strandnära hus, under en uppochnedvänd båt eller i en grop.

Det femte momentet i distributionen innebär att spriten hämtades vid gömstället av en eller flera personer för att sedan transporteras vidare till den eller de som beställt leveransen. Ofta användes bil för dessa transporter, men även motorcykel med sidovagn användes och emellanåt till och med cyklar. När spriten slutligen såldes till kunder i parti och minut, kan detta sägas göra ett sjätte moment i kedjan. Här varierade antalet underleverantörer som i sin tur sålde vidare.¹⁴

En skandal rullas upp

Efter gripandet av de båda smugglarna från Beddinge fördes dessa till Malmö med bil för att överlämnas till kriminalpolisen. Men innan man kom fram rymde Kølle. Därför vände ekipaget och återförde Mortensen till polisstationen i Trelleborg. Denne dömdes senare till två månaders fängelse. Kølles rymning fick inte gå outhärdad förbi, utan bör-

jade synas i sömmarna. Senhösten 1929 rapporterade Dagens Nyheter:

Sedan i våras har kriminalpolisen i Malmö misstänkt att någon förbindelse och kanske till och med samarbete ägde rum med någon tjänsteman i tullbevakningen och spritsmugglarna på Skånekusten. Efter långa och tidsödande utredningar har man nu kunnat fastslå att så varit fallet, och en tulltillsyningsman vid namn Oskar Hedberg är för närvarande anhållen av polisen, sedan han delvis medgivit att misstankarna är berättigade.¹⁵

Vintern 1929 och den följande våren rullades en skandal upp inom tullen i Malmö. Tulltillsyningsmannen Oskar Hedberg anklagades för flera lagöverträdelser och brott. För det första skulle han 1925–1926 vid flera tillfällen fört iland såväl sprit som tobaksvaror från Köpenhamnsfärjorna. För det andra anklagades han för att ha låtit smugglaren Alfred Kølle Pedersen rymma under en fångtransport mellan Trelleborg och Malmö. För det tredje misstänktes han ha läckt hemlig information om tullens arbete till smugglare. Den rättsliga processen, som gick under namnet »Hedbergsaffären» och »Tullskandalen i Malmö», blev enligt tidskriften *Lanternan*, som var organ för Svenska tullmannaförbundet, genom pressens skrivelser »till manna för skandalhungern och sensationslystnaden» i landet.¹⁶ Anklagelserna blottlade flera intressanta dimensioner av tillitens mekanismer.

Till en början förklarade sig Hedberg med att han tyckte synd om Kølle eftersom denne inte direkt hade haft med själva smugglingen att göra och faktiskt varit den som underrättat tullen om att smugglingen skulle äga rum. Men ett förhör som den danska polisen gjort med Kølle målade upp en mer komplex berättelse. Av denna framgick att Kølle i början av maj av en tillfällighet hade träffat den danske smugglaren Georg Hansen hos vilken han tidigare varit chaufför. Kølle hade då begärt att få 400 kronor som kompensation för

Alfred "Kølle" Pedersen var en ökad dansk smugglare som senare blev informatör till de svenska myndigheterna. Källa: Tullmuseum, Stockholm.

böter han hade fått under en sprittransport för denne. Hansen hade inte velat betala, men menade att Kølle lätt skulle kunna tjäna 1 000 kronor om han åkte till Skåne och tog emot sprit för Hansens räkning. Kølle lovade att fundera på saken.

Kort därefter sammanträffade Kølle med toldoverbetjenten Ejnar Christensen, även kallad »den sorte». Som hämnd för att Georg Hansen hade vägrat ersätta hans böter, avslöjade han den planerade smuglingen. Christensen uppmanade då Kølle att delta i smuglingen och bistå med information mot att han skulle få fri lejd och ersättning. Någon dag senare kunde Christensen också meddela att tullbevakningschefen Kofoed Hansen skulle konferera med den svenske kustbevakningschefen Nordstierna och tull-

tillsyningsman Hedberg i Malmö. Han försäkrade att Kølle inte skulle utsättas för något obehag av de svenska myndigheterna för sitt deltagande i smuglingen. Väl tillbaka i Köpenhamn efter »rymningen» erhöll han 230 kronor av Christensen, vilket var en del av de pengar som det svenska Tullverket sänt till sina danska kollegor som tack för hjälpen. Kølle hade sedan förstått att polisen i Malmö var intresserad av honom varför han vänt sig till Christensen. Denne hade då uppmanat honom att inte svara på några av polisens frågor i saken. Uppgifterna om arrangemanget bekräftades av tullbevakningschef Kofoed Hansen. Likaledes berättade Christensen att han vidarebefordrat alla upplysningar om den planerade Beddinge-smuglingen till Hedberg.¹⁷

Så långt ger berättelsen vid handen att det fanns ett samarbete mellan tullmyndigheterna på ömse sidor om Öresund. Här hade tillit utvecklats genom utbyte av information, pengar samt garantier för att uppfylla löften till tredje man. Det fanns också en önskan om att vårda relationen genom att inte avslöja sådant som eventuellt skulle kunna skada den andre. Relationen tycks både ha omfattat tulltjänstemännen och deras överordnade. Berättelsen visar också hur ett upplevt svek skadade tilliten mellan två smugglare till den grad att den ledde till önskan om hämnd. Kølle samarbetade med tullen för att skada Georg Hansen. Detta kunde tullarna utnyttja för att göra framgångsrika tillslag. Samtidigt var de noggranna med att uppfylla de löften som de givit till informatören för att därmed försöka stärka dennes tillit till dem inför framtida utbyten.

Men det finns ytterligare dimensioner i Hedbergaffären. Skälet till att den överhuvudtaget synliggjordes bottnade i en personlig vendetta mellan tulldetektiven E. A. Clementz och Hedberg. Enligt *Lanternan* drog tulldetektiv Clementz och Hedberg inte

jämt. När Clementz inte fick sitt förordnande som tulldetektiv förlängt på grund av upprepade fylleriförseelser, tillskrev han Hedberg skulden.¹⁸ Till saken hörde att Hedberg efter tillslaget i Beddinge tagit ett halvårs tjänstledighet för att gå en poliskurs i Stockholm. Därmed skulle han meritera sig för att bli tulldetektiv, det vill säga kunna ta över Clementz befattning. Clementz skulle då ha liekrat sig med en »en icke okänd skeppsredare i Malmö» och börjat planera en hämndattack mot Hedberg och Tullverket.¹⁹

Skeppsredaren, vilken hette Sven Månsson Stjerna, var huvudman för *Rederi Egon* som trafikerade Östersjön.²⁰ Vid flera tillfällen hade tullen erfarit att rederiet på olika sätt varit involverat i smuggeltrafik. Därför hade man ögonen på dess fartyg. I mitten av mars 1928 hade ångfartyget *Egon* under befäl av kapten Blanck anlänt till Trelleborg från Danzig. Därifrån skulle fartyget gå vidare till Landskrona, men på grund av isförhållandena i sundet anlöpte man Malmö. De tre tulltjänstemännen Hedberg, Werbe och Mårtensson visiterade fartyget. Tullarna hittade också mycket riktigt mindre partier sprit undan gömda på olika ställen, bland annat i ett lönnrum. Men mitt under pågående visitation gav kapten Blanck order om att fartyget skulle lägga ut och gå mot Landskrona. Väl ute i Öresund fastnade fartyget i isen varvid de tre tullarna fick tillbringa två dygn till sjöss i tunna överdragskläder.²¹

I efterspelet tog enskilda besättningsmän på sig skulden för den undan gömda spriten, men det stannade inte därvid. Skeppsredare Stjerna drog de tre tulltjänstemännen till tings och krävde ersättning för den mat de förtärt ombord. Han krävde också Tullverket på ersättning för att »hans medborgerliga anseende skadats». I Malmö rådhusrätt dömdes de tre tullarna att betala vardera tio kronor till Stjerna för maten ombord samt 75 kronor vardera för dennes rättegångskostnader. Där-

till dömdes Werbe och Hedberg att böta vardera tio kronor för falskt åtal mot Stjerna. Men fallet gick vidare till hovrätten. Här fastställdes att tullarna endast skulle betala fem kronor för maten, men de befriades från böter och från att betala rättegångskostnader i rådhusrätten. Istället skulle rederiet betala för kostnaderna i hovrätten.

Stjerna hanterade nederlaget genom att vända sig till lokalpressen. Enligt *Lanternan* ska han i detta sammanhang ha sekunderats av en tydlig »något mentalt avsigkommen» insändare med signaturen *högre tulltjänsteman* och i Malmötidningarna smutskastat och skymfat hela Sveriges tullbevakningskår. Bakom signaturen fanns den före detta tulltjänstemannen Clementz.

Nu hör till saken att den före detta tullaren Clementz hade en bror som var chef för kriminalpolisen i Malmö vid namn Carl Oscar Clementz. Denne blev upplyst av sin bror om misstanken att Hedberg låtit smugglaren Pedersen rymma vid transporten till Malmö. Han fick också veta av sin bror att Hedberg omöjliggjort dennes tidigare arbete som tulldetektiv genom att berätta för smugglarna om spaningshemligheter. Kriminalkommisarie Clementz började därför utreda Hedberg och snart trädde även vittnen fram som berättade att denne fört iland cigaretter och sprit från Öresundsfärjorna. Hedberg anhölls och en husvisitation genomfördes i hans hem vid vilken kriminalkommisarie Clementz »höll en ingående undersökning och förhörde den anhållnes hustru om varifrån ett antal i hemmet befintliga prydnadsföremål kommit».²² Händelserna fick mycket uppmärksamhet i pressen med rubriker som »Ny jätteskandal vid Malmötullen» och »Skandalen vid tullen i Malmö». Det såg ganska mörkt ut för Hedberg och tidningarna spädde på med uppgifter om att han använt sig av tivelaktiga metoder för att komma åt smugglare och langare.

Vidare har i förhören med den anhållne framkommit, att han ofta brukade förkläda sig till murare eller hantlangare och maskerad bl. a. med mustasch göra besök vid båtarna i hamnen för att inköpa »dunder». Sedan köpet verkställt ha tulluppsyningsmannen presenterat sig och gjort beslag.²³

Men så vände det. Hösten 1930 lades åtalet mot Hedberg ned sedan de två av huvudvittnena, kocken Lilian och kyparen Larsen, i dansk domstol erkänt att de ljugit ihop sina berättelser för polisen. Larsen berättade att han ville hämnas på Hedberg som satt dit honom för spritsmuggling och därmed fått honom utvisad från Sverige. Det tredje vittnet, matros Björklund, hade inte infunnit sig i rätten och därmed fanns inget underlag för en fällande dom. Advokat Frostell som företrädde Hedberg riktade stark kritik mot kriminalpolisen. Han menade att de i sina rapporter undanhållit vittnesmål som styrkte Hedbergs oskuld och hänvisade till Justitieombudsmannen som redan i maj förklarar att:

något ansvar för det Hedberg låtit den av honom för smuggling anhållne undkomma knappast kan ifrågakomma; att den förebragta utredningen icke givit något som helst stöd åt misstanken, att Hedberg lämnat uppgifter till smugglarna om tulldetektiven E. A. Clementz tjänsteresor samt att det syntes justitieombudsmannen vara uppenbart, att, då misstanken för olovligt tillgrepp saknat varje som helst faktiskt underlag, någon anledning till anställande om husrannsakan ej förelegat.²⁴

Istället riktades nu blicken mot kommissarie Carl Oscar Clementz som till en början hade handhaft utredningen av Hedberg. Justitieombudsmannen förordade att kommissarie Clementz skulle åtalas och denne ställdes inför rådhusrätten i Malmö för att utan laga skäl låtit anhålla Hedberg och kvarhållit honom på polisstationen under fem dygn, samt obehörigen företagit husrannsakan i Hedbergs bostad.

Hedbergsaffären blottade en förtroendekris mellan å ena sidan Tullmyndigheten och å andra sidan Spritpolisen. Smugglarna var inte sena med att på olika sätt underblåsa denna och på så sätt försvaga sina motståndare. Spritpolisen i Malmö hade förvisso en tydlig instruktion som reglerade förhållandet till tullen.

Spritpolisens verksamhet skall bedrivas under samverkan med vederbörande tullmyndigheter. [...] att ständigt upprätthålla förbindelse med tullmyndigheten å platsen i ändamål att dels lämna tullmyndigheten underrättelse om sådant, som kan vara av betydelse för tulltjänstemännens övervakningsverksamhet, och dels av tullmyndigheten mottaga upplysningar, som kunna föranleda och främja spaningsarbete genom spritpolisen.²⁵

Ändå tycks det ha pågått en maktkamp som genererade misstro. I den utredning som 1935 gjordes angående ändrad organisation av den statliga verksamheten för bekämpande av olovlig införsel av spritdrycker, konstaterades att det tycktes råda en rivalitet mellan tull och spritpolis som försvårade ett rationellt arbete; ett konkurrensförhållande som verkade menligt. De sakkunniga föreslog därför att verksamheten fortsättningsvis skulle ledas av Tullverket. Spritpolisen skulle avvecklas och istället skulle kriminalpolis i vissa städer ställas till Tullverkets förfogande. Frågan är om en ny strikt organisationsplan kunde bidra till att stävja smuglingen eller om lösningen snarare skulle kunna ha legat i vad John Arquilla och David A. Ronfeldt formulerat som: »It takes a network to defeat a network».²⁶

Summary

During the 1920s, liquor smuggling into Sweden increased due to the increased alcohol policy. At the beginning of the 1930s, it was almost industrialized and maintained by

transnational criminal networks. Millions of liquor were shipped from ports around the Baltic Sea with a destination towards the Nordic countries. Much of the load was landed along the coast of Scania and Blekinge.

In Sweden, a special Spritpolis was established which should cooperate with the customs authorities, but rather they ended up in a kind of competitive relationship. After an intervention in Beddinge on the southern coast of Skåne, this became clear. These events had consequences that shooked the Swedish justice system. The custom officer Oscar Hedberg was accused of several violations of the law. Among other things, he would have allowed a smuggler to escape during a prison transport between Trelleborg and Malmö. He was also suspected of having leaked secret information about customs work to the smugglers. The legal process, under the name of "Hedbergsaffären", revealed several interesting dimensions of trust mechanisms. It also got a completely different resolution than the accusers first expected.

Noter

¹ Bilaga 151 b, Brottmålsdomböcker A1b:vol 39, Rådhusrättens och magistratens arkiv, Trelleborgs stadsarkiv, Landsarkivet Lund.

² Bilaga 151 b, Brottmålsdomböcker A1b:vol 39, Rådhusrättens och magistratens arkiv, Trelleborgs stadsarkiv, Landsarkivet Lund.

³ Rapport 11/3 1927, Brottmålsdomböcker, Rådhusrättens och magistratens arkiv, Trelleborgs stadsarkiv, A1B:37, Landsarkivet Lund.

⁴ Artikelnen bygger på forskning som jag bedrivit tillsammans med professor Fredrik Nilsson och som bland annat publicerats i Lundin Johan A. & Nilsson Fredrik Spritsmuggling på Östersjön. En studie av nätverk i tillblivelse, Makadam förlag 2015; Lundin, Johan A. & Nilsson, Fredrik »Den Gaarden-Jensenska ligan – Ett smugglarnätverk i södra Östersjön», Argus: årsbok för Tullmuseum och Tullens historiska Förening, Stockholm 2015; Lundin, Johan A. & Nilsson, Fredrik, »Smugglarnas och statsmaktens nätverk. Gränslandets kulturella dynamik», Flytande gränser. Dansk-svenska

förbindelser efter 1658, red. Anders Palm & Hanne Sanders, Makadam Förlag, Göteborg 2010.

⁵ Eli F. Heckscher, Sveriges ekonomiska historia från Gustav Vasa. D. 2, Det moderna Sveriges grundläggning, Halvbd 1, Bonnier, Stockholm, 1949, Arthur Montgomery, Svensk tullpolitik 1816–1911: akademisk avhandling, Diss. Uppsala: Uppsala universitet, 1921, Stockholm, 1921, För smuggling i Helsingborg se Helsingborgs historia 4:2 s. 101 f, Helsingborgs historia 5:1 244 f.

⁶ Larsson, s. 59.

⁷ Olle Jacobson, »Smugglingens äventyrliga värld», Tullverket 1636–1986. En jubileumsbok, red. Björn Eriksson, Falköping 1986, s. 156.

⁸ Berggren, 2008, s. 59.

⁹ Kriminalpolisen i Malmö arkiv, Spritpolisens handlingar F2, Malmö stadsarkiv.

¹⁰ Raimo Pullat, & Risto Pullat, »The Vodka Sea: Comparative History of Spirits Smuggling in the Baltic Sea», Journal of Scandinavian Studies in Criminology and Crime Prevention, 13:1, 64–73, 2012.

¹¹ Uppgiften om Eduard är hämtad från Spritpolisen i Malmöhus, inkomna skrivelser 1934, A:1, Landsarkivet Lund; uppgiften om Tabor är hämtad från Svenska Dagbladet 31/5 1931 som i artikeln »Tabor har fört oerhörda spritlaster» refererar till en polisrapport om spritfartyget.

¹² Brev från overtoldinspektoratet Köbenhavn 18/6 1925, Tullkammaren i Helsingborgs arkiv, Ämnesordnade handlingar F1:4, Landsarkivet Lund.

¹³ Brev från Kungliga svenska vicekonsulatet i Stralsund 16/7 1928, Tullkammaren i Helsingborgs arkiv, Ämnesordnade handlingar F1:4, Landsarkivet Lund.

¹⁴ Ovanstående redogörelse av smugglingens olika moment är givetvis en i Webers mening idealtypisk konstruktion. Hur den enskilda smugglingen gick till kunde variera; den kunde både ha färre eller fler moment.

¹⁵ »Smugglaren fick rymma med tullhjälp», Dagens Nyheter 1/11 1929.

¹⁶ »Målet mot Hedberg nedlagt», Lanternan nr 17 1930.

¹⁷ »Trettiofem sidors rapport idag om affären Hedberg», Skånska Aftonbladet 16/11 1929.

¹⁸ »Målet mot Hedberg nedlagt», Lanternan nr 17 1930.

¹⁹ Lanternan nr 20 1929.

²⁰ Detta rederi ägde även det ökända spritfartyget Libau.

²¹ Lanternan nr 20 1929.

²² »Polisen tog lyxsakerna och hustrun», Social-Demokraten 24/11 1929.

²³ »Falsk murare med mustasch köpte dunder», Nya Dagligt Allehanda 9/11 1929.

²⁴ »Målet mot Hedberg nedlagt», *Lanternan* nr 17 1930.

²⁵ »Instruktion för spritpolisen i Malmöhus län» § 7, Polisen i Hälsingborg, Handlingar och räkenskaper, Spritpolisen 1930–38 F XII:1, Landsarkivet Lund.

²⁶ John Arquilla & David F. Ronfeldt, (red.), *In Athena's camp: preparing for conflict in the information age*, Rand, Santa Monica, 1997.

Käll-och litteraturförteckning

Otryckta källor

Landsarkivet i Lund

Polisen i Hälsingborg, F XII:1, Spritpolisen 1930–38.

Spritpolisen i Malmöhus län, A:1, Inkomna skrivelser och rapporter 1934.

Spritpolisen i Malmöhus län, A:2, Inkomna skrivelser och rapporter 1935, Spritpolisens anteckningar m.m. år 1935.

Trelleborgs stadsarkiv, Rådhusrättens och magistratens arkiv, Brottmålsdomböcker

Tullkammarens i Helsingborg arkiv –1981, F1:4, Ämnesordnade handlingar, huvudserie 1920–1930, Tullförvaltare B. Borgs hemliga handlingar rörande spritsmugglingsärenden omkr. 1920–1930.

Malmö Stadsarkiv

Kriminalpolisen i Malmö arkiv, F2, Spritpolisens handlingar.

Tidningar och tidskrifter

Dagens Nyheter

Lanternan – Organ för Svenska Tullmannaförbundet

Nya Dagligt Allehanda

Skånska Aftonbladet

Social-Demokraten

Sydsvenska Dagbladet

Svenska Dagbladet

Litteratur

Arquilla John & Ronfeldt David F., (red.), *In Athena's camp: preparing for conflict in the information age*, Rand, Santa Monica, 1997

Berggren Jan, »Bremer och Niska. Två storsmugglare från mellankrigstiden och samhällets kamp mot dem», *Argus, Årsbok för tullmuseum och Tullhistoriska föreningen*, 2008

Heckscher, Eli F. *Sveriges ekonomiska historia från Gustav Vasa. D. 2, Det moderna Sveriges grundläggning, Halvbd 1*, Bonnier, Stockholm, 1949

Jacobson, Olle, »Smugglingens äventyrliga värld», *Tullverket 1636–1986. En jubileumsbok*, red. Björn Eriksson, Allmänna Förlaget, Falköping 1986

Larsson, Ulf, »Mellankrigstidens anti-smugglingspolitik», *Argus, Årsbok för tullmuseum och Tullhistoriska föreningen* 1992

Larsson, Ulf, »Smuggling of liquor in the Baltic Sea Area during the Interwar period», *Argus, Årsbok för tullmuseum och Tullhistoriska föreningen* 1999

Montgomery Arthur, *Svensk tullpolitik 1816–1911: akademisk avhandling*, Diss. Uppsala: Uppsala universitet, 1921, Stockholm, 1921

Pullat, Raimo & Pullat, Risto, »The Vodka Sea: Comparative History of Spirits Smuggling in the Baltic Sea», *Journal of Scandinavian Studies in Criminology and Crime Prevention*, 13:1, 2012

Tycho Brahes målevogn på Hven

Af Jens Vellev

Lektor em. vid Aarhus universitet

Jens Vellev är ett välbekant namn i Ales spalter. Han är den främste utforskaren av astronomen Tycho Brahes liv och gärning. I föreliggande artikel får läsarna möta en tämligen unik och tidigare okänd företeelse, Tycho Brahes hodometer och målevogn (mätvagn) på Hven. En sådan användes som hjälpmedel vid kartframställning. Vellev nöjer sig emellertid inte enbart med en deskriptiv framställning, utan han har även initierat ett praktiskt projekt på muséet Slesvigske Vognsamling i Haderslev. Här håller museets frivilliga hantverkare under vägledning av dr.phil Per Ole Schovsbo på att ta fram en kopia av en renässansvagn. Schovsbo är specialist på landtransporter, vagnar och vägar i Danmark, han har också presenterat modellförsök med vagnar på museér och försökscentra.

Red. för Ale

Tycho Brahes vogn med hodometer

I 1576 kunne den adelige Tycho Brahe (1546–1601) indlede sit senere så berømte ophold på den lille ø Hven i Øresund mellem Sjælland og Skåne. Her udfoldede der sig i de næste 21 år et intenst astronomisk forskningsprojekt. Observatorier blev bygget. I det mekaniske værksted blev der konstrueret komplicerede måleinstrumenter. Et trykkeri og en papirmølle blev anlagt, så han løbende kunne publicere resultaterne af sit grundvidenskabelige arbejde. Hurtigt blev hans projekt bemærket i videnskabelige kredse overalt i Europa. Mindre kendt er det, at han også beskæftigede sig med landmåling (sv.lantmäteri). Ja han ville udarbejde et nyt forbedret Danmarkskort (sv.danmarkskarta). Om dette ambitiøse projekt orienterede han i et brev dateret 20. november 1589 sin få år ældre ven Anders Sørensen Vedel. Kongen har åbenbart også været bekendt med planerne, for allerede fem år tidligere – 2. september 1584 – havde Frederik 2. fra Antvorskov skrevet til sin bibliotekar Jacob Madsen om at tilstille Tycho »saa mange *chartas chosmographicas* eller mapper, som kand

findis vdi Wort liberij ther paa Wort slot Kiøpnehaffn, och er om Vort riige Danmark eller Norge eller nogne andre Wore lande ... huor om hand oss berett haffuer«. Men Tycho ville ikke blot kopiere ældre kort. Han ønskede, i lighed med sit astronomiske arbejde, at gå langt grundigere til værks. Det omfattende kortprojekt blev dog aldrig afsluttet, men vi er orienteret om arbejdet i form af nogle indledende astronomiske målinger på en række lokaliteter rundt om i landet, hvorved disses koordinater blev bestemt. Dette grundlæggende arbejde skulle åbenbart suppleres med afstandsmålinger. Og her stødte Tycho på problemer. Mindre afstande blev på den tid målt med kæder med kendte længder. Sværere var det med store afstande mellem for eksempel byer med op til mange kilometers afstande. Her var man ved flere af de tyske fyrstehuse med hjælp af såkaldte *hodomètre* begyndt af lave kort over deres respektive landområder. Konstruktionen af disse måleinstrumenter (fra græsk *hodós*, »vej« og *métron*, substantivet »måler« – altså: »vejmåler«; sv. vägmätare) blev udviklet af instrumentmagere ved især fyr-

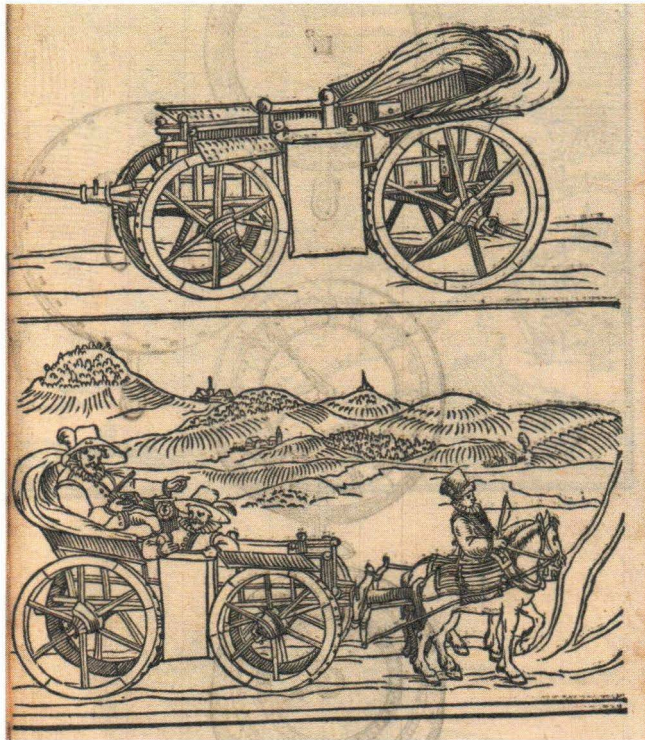
stehofferne i Sachsen og Mecklenburg. Hodometrene kunne konstrueres, så de kunne benyttes til fods eller til hest. Men bedst kunne de udnyttes, når de var tilpasset en vogn, hvor de med en viser kunne angive antallet af et hjuls omdrejninger – og dermed længden af den kørte vejlængde. I Mecklenburg havde hertug Ulrik (1527–1603) i 1576 ansat den dygtige ur- og instrumentmager Peter Jachenow (ca. 1530–før 1601) som konstruktør af vejmålingsinstrumenter. I løbet af de følgende år konstruerede han flere hodometre, som blev foræret til flere af Ulrichs fyrstekolleger. Et kom således 1580 til hans svigersøn Fredrik 2. i Danmark. Det kan være her, at Tycho Brahe fik ideen til også selv at få konstrueret et hodometer, som kunne benyttes i hans stort planlagte kortprojekt.

I Tychos såkaldte *Meteorologiske Dagbog* med daglige på dansk skrevne vejrobservationer er der i marginen på latin skrevet ca. 700 små notitser om dagligdags begivenheder. Ofte drejer det sig om angivelse af besøg af familie eller fagligt interesserede specialister. Den 2. december 1590 noteres: »Magister Peter mekaniker kom«. Det var den oven for nævnte instrumentmager fra Mecklenburg, som nu dukker op på Hven. Han går åbenbart straks i gang med at forsyne Tycho med et hodometer, som blev anbragt på en vogn. Instrumentet blev dog åbenbart ikke udnyttet i det stort anlagte landsdækkende kortprojekt, men på Hven kunne Tycho stolt fremvise det, når han fik fornemt besøg. Det skete således også, da den unge Christian 4. dukkede op på øen 3. juli 1592. I Den meteorologiske dagbog

Peter Jachenows hodometer på Nationalmuséet. En latinsk indskrift fortæller, at instrumentet er konstrueret af Jachenow i Schwerin i 1582. Det måler blot 17 x 17 cm med en dybde på 5 cm. De tre visere angiver forskellige længder, der var tilbagelagt. Foto: Nationalmuseet.

Let vogn af kuskevognstype med tospand til længdemåling med brug af hodometer og kompas afbildet i et værk fra 1599 af Nürnberg-kartografen Paul Pfinzing (1554–1599).

noteres: »Vores prins besøgte os med et ikke så stort følge af adelige, blandt hvilke var Peder Munk og Jørgen Rosenkrantz«. Hvad de fik tiden til at gå med noteres ikke. Men nu er vi så heldige, at en tilrejsende adelsmand, som var på besøg hos Christian, blev inviteret med på endagsturen. Og i sin dagbog giver han et sjældent indblik i, hvordan et fornemt besøg hos Tycho kunne forløbe. Dagbogen har længe været betragtet som tabt, men den blev i 1960'erne lokaliseret i Thüringisches Landeshauptarchiv i det daværende DDR. Dele af manuskriptet blev udgivet i 1980: *Reise durch die Nordischen Länder im Jahre 1592. Bericht des Augustin Freiherr zu Mörsberg und Beffort St. Johanniter Ordens-Prior in Dänemark*.

Augustin von Mörsberg var født ca. 1552. Familienavnet stammede fra stambesiddelsen *Burg Mörsberg*, fransk *Château de Morimont*, beliggende i det sydlige Elsass. Fami-

lien opnåede i 1400-tallet betydelig indflydelse, og borganlægget blev i begyndelsen af 1500-tallet udbygget til et tidstypisk renaissanceforsvarsanlæg. I slutningen af 1500-tallet gik det økonomisk tilbage for familien. Borgen blev solgt i 1582. I dag udgør den en forfalden ruin. Forinden havde Augustin søgt optagelsen i Johanniterordenen, som siden 1530 havde sit hovedsæde på Malta. Ønavnet gav anledning til den nye betegnelse *Malteserordenen*. Optagelsen skete 9. juli 1573. Han opnåede stor indflydelse i ordenen, og han beretter i sit manuskript om sine forskellige (embeds)rejser. I 1592 dukkede han op på Kronborg hos kronprins Christian, hvor han bliver inviteret med på turen til Hven. Her citeres fra besøgets start i oversættelse ved Per Bærentzen:

Klokken 9 kom vi i land på øen. Dér stod blandt andre køretøjer Tycho Brahes astronomiske vogne. De var fulde af kunstfærdige

ting. I en af dem tog kongen mig med sammen med 2 rigsråder og astronomen. Først kørte vi i nogen tid rundt på øen for at se forskelligt rundt om slottet på marken. Foran på vognen stod en herlig globus, der på kunstfærdig vis bevæger sig af sig selv. Ligeledes et instrument, der angiver og anslår nogle små klokker, nemlig en kvart mil og en hel mil, når man tilbagelægger den. Det gik ved farten og omdrejningen af et hjul på vognen, der er indrettet efter, hvorofte det skal dreje rundt på en mil. Hvad enten man kørte hurtigt eller langsomt, så bevægede viseren sig, og den lille klokke slog den kvarte mil, den store den hele mil. Efter hvad jeg forstod, kan man indrette det i alle lande, hvor man kender til mil. – Rundt omkring i vognen på knapper og kroge var der mange slags kompasser, urværker og narreværk. Når man trykkede lidt på dem, sprang de op af sig selv og viste sig.

Den måske lidt fantasifulde redegørelse afspejler tydeligt Mörsbergs forundring over alt det forunderlige, han blev vidne til på øen. Men hodometeret med de indbyggede klokker har han sikkert beskrevet nøjagtigt. Instrumentet, der blev installeret på Tychos vogn et par år før kongebesøget, bragte Tycho med sig, da han 1597 forlod Danmark for at tage ansættelse hos kejser Rudolf 2. i Prag.

Her blev det forevist kejseren. Det er det sidste vi hører til det.

På Nationalmuseet i København opbevares i dag det eneste bevarede eksemplar af de ret så mange hodometre, som Jachenow byggede i slutningen af 1500-årene. På forsiden fortæller en indskrift, at instrumentet er konstrueret af Jachenow i 1582. Det drejer sig altså ikke om det eksemplar, som Fredrik 2. fik foræret, eller om det, som Tycho fik installeret. Men konstruktionen med indbyggede klokker svarer fint til det, som Mörsberg beskrev.

Hodometeret på Nationalmuseet udlånes ofte til særudstillinger rundt om i Europa. Her fremvises det som et lille teknisk vidunder med de mange små tandhjul skjult bag den lueforyldte forside. Men hvordan det i detaljer har fungeret i samspil med vognens hjul er mere uklart. Og hvor nøjagtigt kunne det måle? Det søges nu belyst gennem et projekt, hvor hodometeret vil blive kopieret med alle sine fine detaljer. Det nye hodometer bliver påsat en nybygget renæssancevogn af en konstruktion, der svarer til den vogntype, som var almindelig i Europa på Tycho Brahes tid. Der planlægges bygningen af to ens

Hodometeret på Nationalmuseet blev for nogle år siden i forbindelse med en konservering delvis skilt ad, så konstruktionen med tandhjul og klokker kunne studeres. Det lykkedes dog ikke at få afklaret alle væsentlige funktionsdetaljer. Det søges afhjulpet ved en planlagt ny undersøgelse. Samtidig laves der opmålinger, der skal benyttes i forbindelse med arbejdet med at udføre en nøjagtig kopi. Vi regner derefter med ved praktiske forsøg at få indblik i blandt nøjagtigheden af instrumentets målefunktion. Foto: Nationalmuseet.

vogne. Den ene, som er under produktion, vil uden hodometer blive udstillet i Slesvigske Vognsamling i Haderslev. Den anden – håber nærværende forfatter – vil blive bragt til Hven, hvor den med sit tilhørende nye hodometer vil kunne bringe undrende besøgende rundt på øen – som det skete under kronprins Christians dagsudflugt i 1592.

Rekonstruktioner af vogne fra oldtid og middelalder

Der er bygget mange rekonstruktioner af vogne fra Nordens oldtid og middelalder på danske museer og forsøgscentre siden 1982 inspireret af mose- og jordfundne træsager i museernes magasiner. Målet var at få begreb om samfærdslen mellem de kystnære søveje og bebyggelsens netværk gennem oldtidens perioder frem til landskabslovene i ældre middelalder, der jo løfter lidt af sløret. De fleste vogne er blevet bygget i fuld størrelse, men der er også bygget nogle i reduceret målestok til udstillingsbrug, eller fordi konstruktionerne skulle afprøves og justeres, inden man gik i gang med de egentlige køretøjer.

Der blev normalt ikke brugt gamle håndværksmetoder for at finde ud af tids- og materialeforbruget, men der blev anvendt de originale materialer og træ med det rigtige vandindhold og fiberforløb, fordi det var køretøjernes tekniske egenskaber, der var søgt efter. *Vikingelandsbyen* ved Albertslund gjorde imidlertid en undtagelse og brugte 1/2–3/4 år på at fremstille en vikingevogn med kopier af originale redskaber og værktøjer.

Rekonstruktion af Tycho Brahes renæssancevogn

En rekonstruktion af *Tycho Brahes vogn* er en lidt anden sag. I samarbejde med Per Ole Schovsbo har nærværende forfatter siden

2016 arbejdet på et projekt, der skulle udmunde i en nybygget renæssancevogn. Denne måtte i type være en efterkommer af den ungarske kuskevogn (kocsi), der var den første rejsevogn, der blev benyttet af fyrsterne. Frederik 2. brugte den på sine kongeveje mellem residenserne både i Jylland og på Sjælland. Det var de første stort anlagte veje i Danmark. Man kan hævde, at kongevejene blev skabt til kuskevognene, således at kongen kunne køre med dobbelt hastighed (trav) mellem sine residenser i forhold til den almindelige færdsel på strækningerne mellem købstæderne, der foregik i skridt.

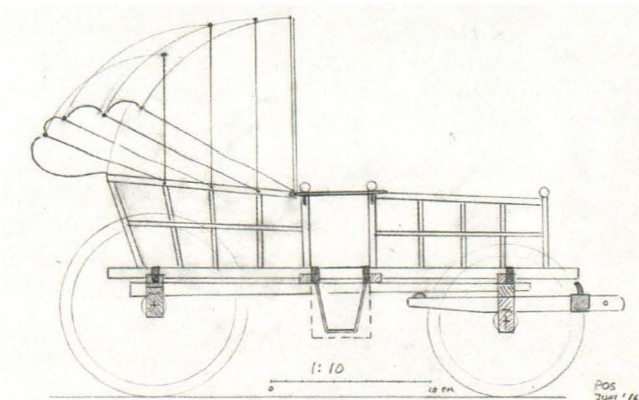
Den ungarske kuskevogn var let og hurtig. Den blev oprindeligt trukket af tre heste ved siden af hinanden og krævede faste og jævne veje uden opkørte hjulspor. Den blev udviklet af *Matthias Corvinus* (1443–1490), der var konge af Ungarn og havde residens i Buda. Han skulle imidlertid også have tæt kontakt med administrationen i Wien og etablerede derfor en særlig postrute mellem de to byer. Kongen ejede nogle gode saddele, og med de lette firehulede vogne var han i stand til at tilbagelægge op til 75 km om dagen på den 250 km lange rute, hvor der var herberger for hver 4–5 mil. Det midterste herberg på ruten lå i byen Kocs, der har givet navn til vogntypen. Den er for første gang afbildet i 1568 af kunstneren Jeremias Schmel fra Augsburg som en let uaffjedret vogn med pileflettede sider uden tag. Fadingens (sv.vagnskorgen) sider, støttet af udvendige stivere til vognakslerne, er højere bagtil end foran, og i stedet for sæder er vognen forsynet med puder og sække fyldt med uld, der gjorde rejsen behagelig for passagererne. Bagest i vognen sad den fornemste passager og forrest vognstyreren. At fadingen var forsynet med pileflettede sider viser, at vogntypen kom fra de europæiske flodlandskaber med de forskellige båndpil, der lidt senere massivt importeres til Norden til flethegn, husbygning, redskaber og kurve.

En ungarsk kuskevojn af formodentlig samme type, som den ungarske kong Matthias Corvinus anvendte på rejse mellem sine residenser. Illustrationen findes i det berømte manuskript fra ca. 1568 *Confectbuch von Abrichtung der Pferde* af Jeremias Schemel, der betegnede sig som »maler i Augsburg«. Det omfangsrige manuskript opbevares i Hertug August Bibliothek Wolfenbüttel. Illustrationen, der er bragt over et opslag, er på siden før karakteriseres med en kort tysk tekst: »Weiter volgt hernach ein ungarische Kutsche, wie si soll geordnet und mit aller zugehör gerist werdenn« (Videre følger herefter en ungarsk kuskevojn, som den skal være ordnet og med alt tilbehør). – Bemærk de tre heste, der viser, at den hurtige vogn har kørt på faste veje. Schemels tegning er ofte kopieret. Den blev således 1977 benyttet som motiv på et ungarsk frimærke. – I årene efter 1584 lod Fredrik 2. de såkaldte kongeveje bygge mellem sine residenser – så han kunne nå hurtigt frem med sine kuskevogne. Foto: Jens Vellew 2016.

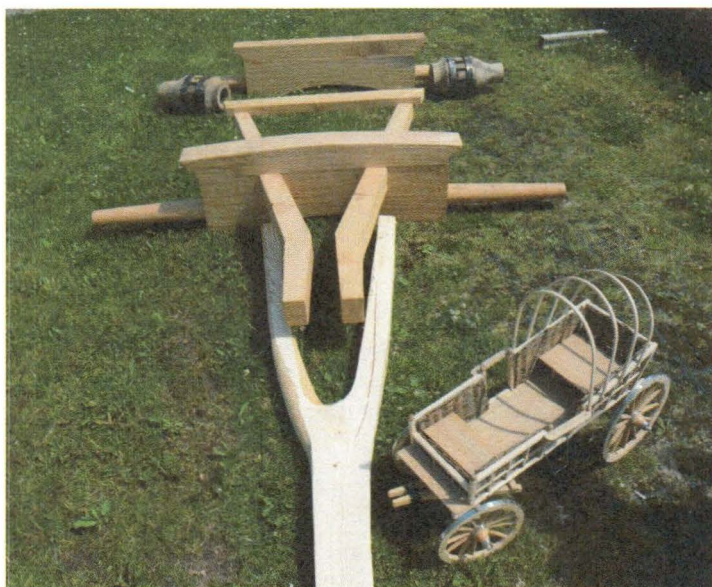
I Nordeuropa og Danmark kombineredes typens grundelementer hurtigt med lokale træk som f.eks. halve eller hele kalecher og

to heste i stedet for tre. Efter kongevejenes åbning for almindelig trafik, blev kuskevojnens elementer mere udspredd, og, de

Første forsøg på forenklet rekonstruktion af let vogn af kuskevojn-type med tospand til længdemåling, som Tycho Brahe kan have brugt på Hven. Per Ole Schovsbo 2016.

Foto af vognmodellen og undervognen til den version der skal udstilles på vognsamlingen i Haderslev. Foto: Jens Vellew 1. juli 2017.

genfindes i højerestands jagtvogne, borger-skabets *færdsvogne* og senere i postvæsenets *holstenervogne* med de flettede fadinger, der udbredtes til den højere bondestands *stadskøretøjer*. Fælles for dem alle er, at de styres af en *kusk*, der er en forkortelse af *kuskevognstyrer*.

Når man derfor skal til at rekonstruere en kompliceret vogntype, der ikke længere er bevaret – som f.eks. Tycho Brahes kuskevogn – skal vognhistorien så at sige optrævles bagfra i et næsten 300 årigt forløb fra det 19. til det 16. århundrede. Mange af tidens illustrationer kan føre os på vej, men de væsentlige dele mangler næsten. Vi har kun registreret ganske få fund af vogndeale fra Tycho Brahes tid.

Per Ole Schovsbo, der fungerer som konsulent ved Slesvigske Vognsamling, har udarbejdet et sæt arbejdstegninger, som danner udgangspunkt for det arbejde, som de frivillige håndværkere på vognsamlingen under ledelse af museumsleder Daniela Andersen nu er i gang med. En model i mål 1:5 har dannet udgangspunkt for forsøg med vognkonstruktionens køreegenskaber. Det er vigtigt, at

vognen bliver et sikkert og praktisk køretøj, så det kan forsvares at spænde heste for.

Tycho Brahes hodometer kom til Prag

Tycho har været glad for sin vejmåler. Ja han medbragte den, da han sommeren 1597 forlod Danmark. Efter et par års omflakken nåede han sommeren 1599 frem til Prag, hvor han fik ansættelse hos kejser Rudolf 2. Kort efter ankomsten opnåede han at komme i personlig audiens. I et brev af 9. september 1599 til sin 28 år yngre ven Holger Rosenkrantz (1574–1642) berettede han udførligt om sagen.

Brevet giver et spændende indblik i forholdene ved det kejserlige hof. Og samtidig får vi indblik i, hvordan Tycho greb situationen an. Han skulle jo gerne gøre et godt indtryk hos sin nye arbejdsgiver. Hodometeret får tilfældigvis også sin rolle i forløbet. For Tycho har det været vigtigt at fortælle sin danske ven om de første oplevelser i den by, hvor han nu skulle forsætte sit videnskabelige projekt. Audiensen hos kejseren spillede her naturligvis en central rolle.

Der redegøres i det lange brev indledningsvis for de mange formaliteter, der skulle afklares før en kejserlig audiens kunne gennemføres. Besøgende skulle fremføres af højststående hoffolk. Under et første besøg, der fandt sted i et parkanlæg nær slottet, blev Tycho modtaget af kejserens sekretær Johann Anton Barvitiuss (tysk Barwitz). Her viste Tycho tre skrifter, som han ville overrække kejseren. Kejseren blev derefter orienteret, og dagen efter fik Tycho af Barwitz besked om, at han selv skulle overrække værkerne. Og Tycho kunne nu videre i brevet til Rosenkrantz berette, at kejseren et par dage efter kaldte ham til audiens, som skulle foregå uden vidner. Barwitz førte ham frem til døren til kejserens kammer. Indenfor sad Rudolf ved sit bord, han trykkede Tycho i hånden og under den følgende samtale nævnte Tycho de tre bøger, som han ville tilegne kejseren. Dette tilbud blev modtaget, og Tycho hentede bøgerne hos sin dengang 18-årige søn Tyge, som ventede i det ydre gemak. Efter en kort redegørelse for indholdet i bøgerne var audiensen slut. Udenfor ventede Barwitz, som nu blev indkaldt til kejseren. Denne ønskede at se den mekaniske anordning, som han fra sit vindue havde set på Tychos vogn, da den ankom. Det må have drejet sig om Jachenows hodometer. Den unge Tyge måtte nu ned og bringe instrumentet til Barwitz, som samtidig fik en forklaring på konstruktionen, han kunne videregive til kejseren. Til slut kunne Barwitz til Tycho berette om kejserens reaktion: et sådant instrument havde han allerede. Det var dog ikke så stort og heller ikke udført på helt samme måde. Men han kunne få en af sine mekanikere til at lave en ny efter Tychos eksemplar, som han ikke ville tage fra ham. – Mere hører vi ikke om sagen. Både kejserens og Tycho Brahes hodometre er åbenbart gået tabt.

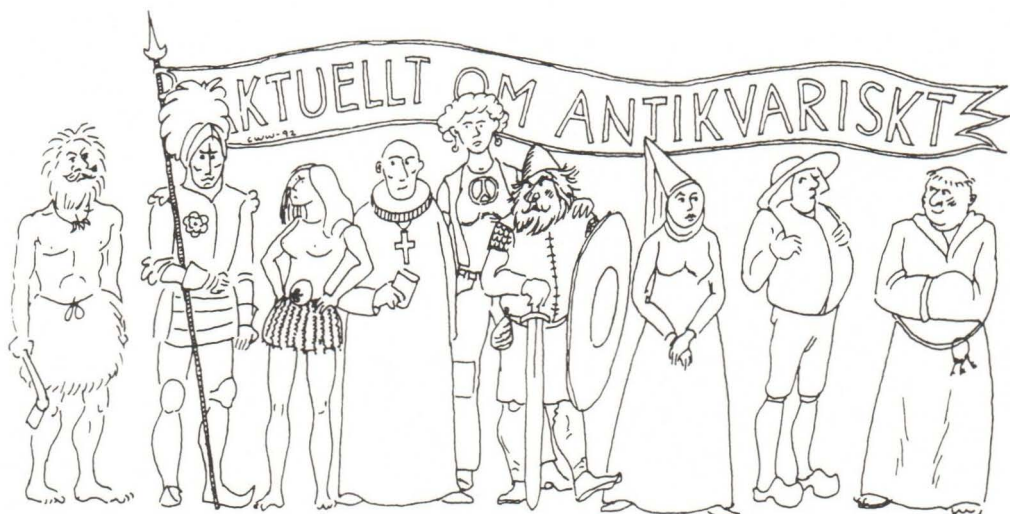
Summary

Jens Vellev, the university lecturer and expert on the astronomer Tycho Brahe (1546–1601), has in this essay treated a different aspect of Brahe's talents, namely cartography. Using a new technical invention, Tycho Brahe had been asked by king Fredrik II, to map the whole of Denmark, a plan which however was not realized. Vellev here gives an account of a 16th century technical innovation, namely the hodometer, an instrument attached to the wheel of a wagon, recording the distance traversed between two points. Several European sovereigns possessed such hodometer wagons. The National Museum in Copenhagen has one such unique hodometer. Tycho Brahe's own, which he brought with him to Prague, has been lost. Vellev has been able to prove that Tycho had possessed a fully equipped hodometer wagon on Ven, and had used it when he made his map of the island. When king Christian IV of Denmark, visited Ven in 1592 Tycho Brahe demonstrated the use of the hodometer to the young monarch.

Vellev also describes how he has initiated a well advanced project led by Per Ole Schovsbo, Ph.D., at the Slesvigske Vognsamlingsmuseum in Haderslev, aiming at the reconstruction of Tycho Brahe's hodometer.

Litteratur

Tycho Brahes brev på latin til Holger Rosenkrantz fra 9. september 1599 er trykt i hans samlede værker *Opera Omnia* bind 8, der udkom i København 1925. – Den *Meteorologiske Dagbog* er udgivet i *Opera Omnia* bind 9, 1927. – Instrumentmageren Peter Jachenow har i de senere år været genstand for flere undersøgelser. Her skal blot henvises til en artikel af Peter Stary: Peter Jachenow. Ein mecklenburgischer Instrumentbauer des 16. Jahrhunderts, *Stier und Greif. Blätter zur Kultur- und Landesgeschichte in Mecklenburg-Vorpommern*, Schwerin 1993 s. 50–54.

Lunds domkapitels jordeböcker

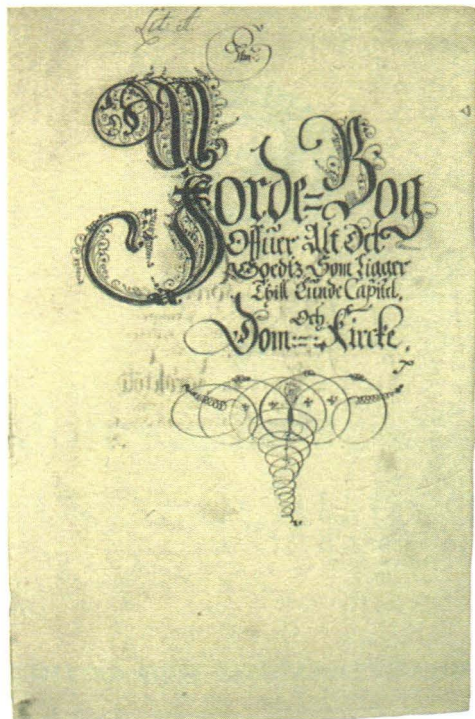
Den långa raden av värdefulla böcker i skriftserien *Skånsk senmedeltid och renässans*, utgiven av Vetenskapssocieteten i Lund, innehåller många viktiga källpublikationer. Nu har ytterligare en byggsten tillfogats, nämligen *Lunds domkapitels jordeböcker 1570 och 1650*, utgivna och kommenterade av Göte Paulsson & Sten Skansjö (Lund 2017).

Redan i Ale 2016:4, i temahäftet om Lunds universitets 350-årsjubileum, lättade Sten Skansjö litet på förlåten i sin artikel *Lunds universitet och domkapitelgodsen*. Den nu utkomna boken, på över 400 sidor, får närmast ses som en integrerad komplettering av *Lunds stifts Landebok* (utgiven av K.G. Ljunggren och Bertil Ejder) och *Decimantboken 1651 för Skåne, Blekinge och Bornholm* (utgiven av Sten Skansjö och Birgitta Tuvestrand). Dessa båda källor från cirka 1570 respektive 1651 sammanfaller tidsmässigt med Domkapitlets jordeböcker, varav den äldsta bevaras i Rigsarkivet i Köpenhamn och den yngsta i Landsarkivet i Lund.

Det mest slagkraftiga med utgåvan, som jag ser det, är tre saker. Först kommer det

faktum att reformationen i Danmark 1536 endast i mindre grad berörde domkapitlet. Dess medeltida organisation stod sig in i tidig modern tid, fram till nationalitetsbytet 1658. Till skillnad från övrigt kyrkogods reducerades inte domkapitelgodset i någon högre grad. Visserligen blev kungen formellt ägare och man ser i jordeböckerna hur han har förlänat bort ett antal gårdar, men den större delen av godsmassan får kapitlet självt förfoga över.

Därnäst – för det andra – får vi genom jordeböckerna ett grepp om antalet gårdar som tillhörde domkapitlet. Vid tiden för reformationen innehade olika kyrkliga institutioner drygt 4000 gårdar i Skåne, dvs cirka 25 procent av det totala antalet. I förbigående skall sägas att jordeböckerna omfattar hela Lunds stift, men i Halland, Blekinge och på Bornholm låg enbart 37 gårdar. Av dessa 4000 gårdar ingick cirka 1400 i domkapitlets ägo. Eftersom domkapitlets organisation fortlevde efter 1536, kan utgivarna i detalj redogöra för och redovisa dem under sina respektive innehavare. Det kan ha sitt intresse att nämna dessa: prelaturrenas gods (de fyra högsta befattningshavarna i domkapitlet), prebende-

Titelsida till Lunds domkapitels jordebok 1650.

gods och mensalgods (båda kategorierna knutna till namngivna kyrkor i stiftet), altargods (under medeltiden donerade till altare i domkyrkan – flertalet av dessa var fysiskt borta), kammungodset (för befattningshavarnas gemensamma uppehälle) och domkyrkans gods (för katedralens underhåll och byggnation). Kategorin altargods var störst

(354 gårdar omkring 1570), i övrigt rörde det sig om ganska likstora portioner, cirka 200 gårdar. I jordeboken 1650 tillkommer ytterligare en förvaltningsenhet, hospitalsgods. Det rör sig om 65 gårdar tillhörande Sankt Jörgens hospital respektive Helgeandshospitalet i Lund

Eftersom det är fråga om jordeböcker, finns gårdarnas utskylder redovisade i detalj. Framst är det landgillet som intresserar. Självklart tillför dessa kamerala uppgifter viktiga bidrag till den agrarhistoriska forskningen, men jag kommenterar dem inte vidare här, eftersom vi äger andra källor med likartat material från denna tid.

För det tredje tilldrar sig den så att säga slutanvändningen av domkapitelgodsen intresse. När det svenska rådet och andra intressenter på 1660-talet började diskutera inrättandet av ett universitet i Lund, måste de ekonomiska förutsättningarna först föreligga. Här blev domkapitelgodsen lösningen, något som Skansjö, som ovan sagts, tidigare noggrant redovisat i Ale.

Avslutningsvis skall det framhållas att det är sällsynt med en källutgåva som är så forskningsvänlig som den här anmälda. Ett stort antal register och tabeller jämte kommentarer gör att utgivarna redan gjort en hel del av avnämarnas analysarbete.

Gert Jeppsson
Redaktör för Ale

DE SKÅNSKA LANDSKAPENS HISTORISKA OCH ARKEOLOGISKA FÖRENING bildades 1866. Föreningen är en samlingspunkt för en historiskt och arkeologiskt intresserad allmänhet.

Föreningen har utgivit Samlingar till Skånes historia, fornkunskap och beskrifning (1868–1873), Samlingar utgifna för De skånska landskapens historiska och arkeologiska förening (1874–1880), Skånska samlingar (1894–1897) samt Historisk tidskrift för Skåneland (1901–1921).

1961 började föreningen utge ALE, Historisk tidskrift för Skåneland. Första året utkom ett häfte och 1962–1976 tre häften årligen. Fr.o.m. 1977 utkommer fyra häften årligen. 1990 inträdde landsarkivet i Lund som medutgivare.

Brev och manus till redaktionen adresseras till universitetslektor Gert Jeppsson, Vapenkroken 38, 226 47 Lund. E-post: gert_jeppsson@hotmail.com

E-post: info@tidskriftenale.nu

Hemsida: <http://tidskriftenale.kultursupport.se>

Medlem i föreningen erhåller tidskriften kostnadsfritt.

Årsavgiften för 2017, 250 kronor, kan insättas på plusgirokonto nr 24 68 31-2, De skånska landskapens historiska och arkeologiska förening.

Frågor rörande medlemskap, adressändring m.m.

Elisabeth Reuterswärd 046-30 44 10, elisabeth.reutersward@gmail.com

Äldre häften av tidigare utgivna tidskrifter kan beställas på Landsarkivet, Box 2016, 220 02 Lund eller hos redaktören. Pris 60 kr per häfte.

EFTERTRYCK, helt eller delvis, medges endast efter redaktionens särskilda tillstånd.

Föreningens styrelse:

Fil.dr Bengt Söderberg, Lund, ordf.

Universitetslektor Björn Magnusson
Staaflund, Lund, v.ordf.

Fil.dr Bodil Persson, Lund, sekr.

VD Anders Persson, Lund, v.sekr.

Fil.dr Elisabeth Reuterswärd, Lund,
skattmästare

Universitetslektor Gert Jeppsson, Lund,
redaktör

Fil.dr Kerstin Arcadius, Malmö

Professor Lars Berggren, Lund

Fil.dr Solveig Fagerlund, Viken

Professor Tomas Germundsson, Lund

Antikvarie Mikael Henriksson, Ronneby

Antikvarie Anders Håkansson, Halmstad

Museichef Per Karsten, Lund

F. museichef Göran Larsson, Lund

Landsarkivarie Göran Kristiansson, Lund

Processledare Samuel Lindeborg,

Vessigebo

Fil.dr Johan Lundin, Malmö

Landsantikvarie Barbro Mellander,

Kristianstad

Kulturmiljödirektör Mats Riddersporre,

Malmö

Professor Sten Skansjö, Lund

Ale

Historisk tidskrift

FÖR SKÅNE, HALLAND OCH BLEKINGE
UTGES AV DE SKÅNSKA LANDSKAPENS HISTORISKA
OCH ARKEOLOGISKA FÖRENING
OCH LANDSARKIVET I LUND.

Innehåll

STEN SKANSJÖ

Macklean på Svaneholm: enskiftespionjär och upplysningsman

I

SVERKER OREDSSON

Johan C W Thyrén, legendarisk lundaprofessor och rektor

13

JOHAN A. LUNDIN

Hedbergsaffären –

en berättelse om spritsmuggling i mellankrigstidens Skåne

18

JENS VELLEV

Tycho Brahes målevogn på Hven

27

Aktuellt om antikvariskt

Lunds domkapitels jordeböcker

35